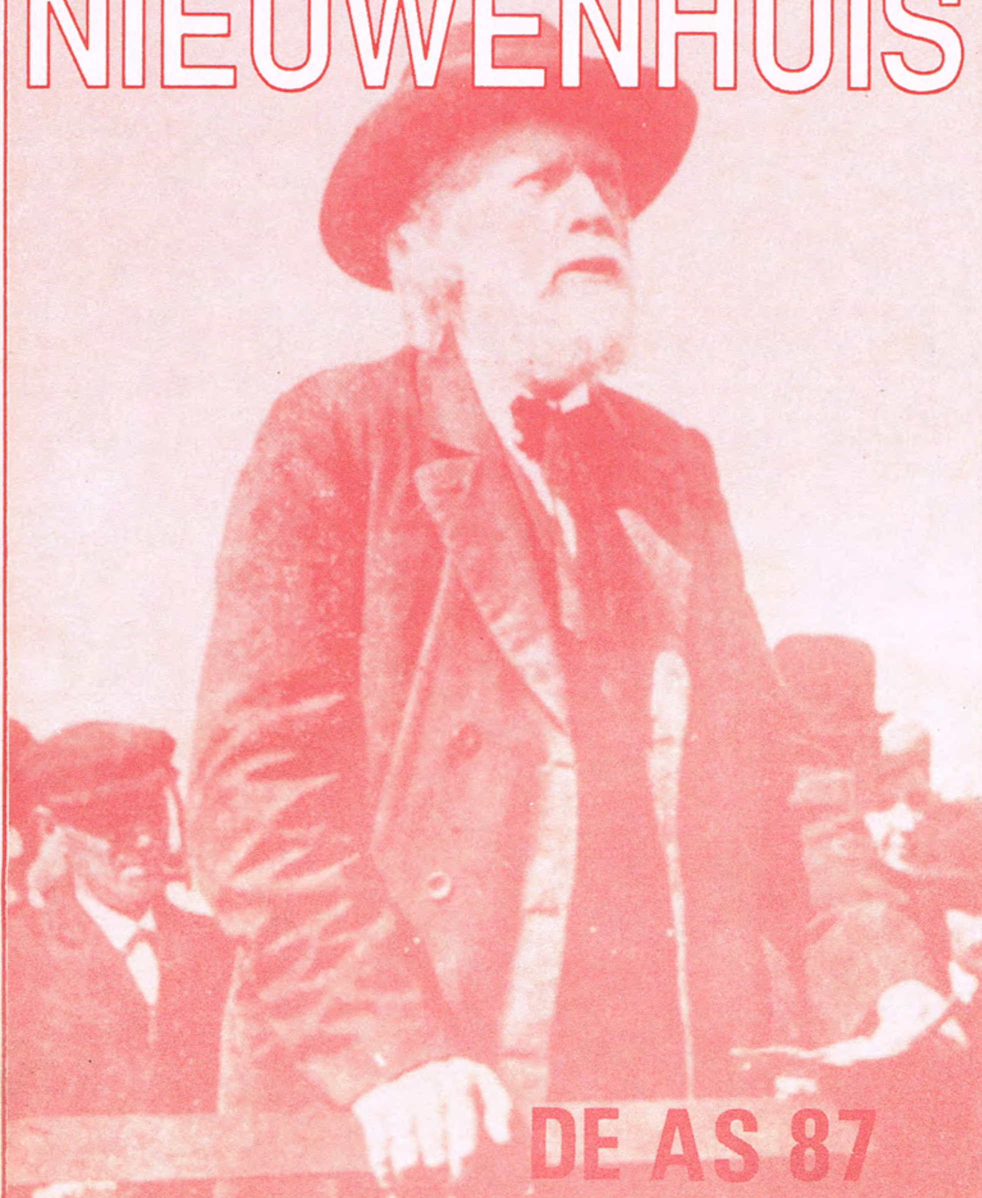
F. DOMELA NIEUWENHUIS

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zeventiende jaargang, nr. 87 juli - september 1989.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: *f*22,-; buiten Benelux *f*28,-
Druk: Macula, Boskoop. *Zetwerk*: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie. *Nieuwe abonnementen*: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Bert Altena (gastredacteur), Ferd. v.d. Bruggen, Jean Tillie, Henk Visman en Homme Wedman. Met dank aan Wim van der Linden (IISG) voor zijn bijdrage aan de illustratieverzorging.

DOMELA'S BEELD VAN DE JEZUSFIGUUR

Bert Altena

Er zijn maar weinig personen in de Nederlandse geschiedenis over wie zoveel gepubliceerd is als Domela Nieuwenhuis. Dat heeft niet alleen te maken met zijn karakter dat, zoals hij zelf in zijn gedenkschriften erkent, 'gesloten' was. Het komt zeker ook doordat hij zo volledig met zijn milieu brak en als eerste nationale socialistenleider in Nederland evenveel verguizing onderging als hij hoop wekte. Over één aspect van die hoop handelen de volgende pagina's. Immers, meer nog dan met een 'apostel der (al dan niet Friese) arbeiders' is hij vergeleken met Jezus in een nieuwe gedaante. 'Us ferlosser komt' zouden zijn aanhangers hebben gezegd, als hij op tournee in Friesland was. Maar al te vaak worden deze aspecten naar voren gehaald om aan te tonen hoe primitief en pseudo-religieus de oude beweging wel was.[1]
Veel van wat historici en andere waarnemers over Nieuwenhuis als een nieuwe Jezus hebben meegedeeld berust echter op hun eigen interpretatie van algemene indrukken. Eerst de laatste twintig jaren is meer aandacht besteed aan wat Nieuwenhuis' eigen beeld van Jezus was, toch niet de geringste vraag voor ons probleem. Lang niet altijd zijn die inzichten echter voldoende verwerkt en ook kan niet gesteld worden dat de reconstructie van Nieuwenhuis' Jezusbeeld geheel afgerond is. Allereerst wil ik benadrukken dat de verhouding Domela-Jezus complexer was dan wel beschreven is en vervolgens dat de continuïteit in Nieuwenhuis' ontwikkeling veel groter is geweest dan veelal is aangenomen.[2]

Hoe dacht de theologie over de Jezusfiguur toen Nieuwenhuis in Harlingen als Luthers predikant optrad (1870)? Wat was de plaats die Jezus traditioneel in de protestantse godsdienst innam? Traditioneel was hij de figuur waar de joden eeuwen naar hadden uitgezien: de messias, de heiland die hen zou verlossen uit hun slechte omstandigheden en min of meer een hemel op aarde zou scheppen. Voor de christelijke kerk kreeg Jezus een nog veel belangrijker rol: door zijn kruisdood bracht hij een offer, dat de mensen weer verzoende met God. De zonden die de mensheid had opgestapeld sinds Adam en Eva uit het Paradijs waren weggestuurd, werden door deze daad in één keer uitgewist.
En wat belangrijker was, voor wie in Jezus' daad geloofde en zijn zonden oprecht beleed met het oogmerk ze niet opnieuw te begaan, gold Jezus' offer ook reeds. In deze visie was Jezus geen mens als ieder ander. Integendeel, hij was een goddelijke figuur, een zoon van God, die een tijdje op aarde wandelde om de mensheid opnieuw te verzoenen met die God en te verlossen uit haar zondig bestaan. Met God en de Heilige Geest vormde hij een goddelijke drieënigheid. Als een goddelijke figuur wordt hij ook nu nog (vaak) aan de gelovigen voorgesteld.

Onder invloed van de ontwikkeling der wetenschappen kwam in de negentiende eeuw ook de Jezusfiguur ter discussie. Taalkundig onderzoek bracht aan het licht dat de bijbelboeken uit verschillende tijden stammen. Was de bijbel wel het woord Gods? Zo nee, wat kon je dan nog van die God weten? En de evangelies? Ook die bleken uit verschillende tijden afkomstig; bovendien spraken ze op allerlei punten elkaar tegen. De Hegeliaanse filosoof David Friedrich Strauss sprak zelfs van de evangelieën als *mythen*. Wat bleef van de historische, en vooral goddelijke, figuur Jezus over?
In zijn gedenkschriften verhaalt Nieuwenhuis hoe hij net als zijn vader 'evangelisch' was, toen hij theologie ging studeren. Hij onderschreef de traditionele opvattingen over Jezus, God en godsdienst. Zijn overtuiging veranderde echter snel. Hij las Strauss en hij leerde het werk van Schopenhauer en Feuerbach kennen. Al studerende ontwikkelde hij opvattingen over God, die niet meer orthodox genoemd kunnen worden. Soms moet hij grote geloofstwijfel gehad hebben. Dat een hogere macht, een God, het leven bestuurde, daaraan hield hij uiteindelijk nog vast, maar hoe stond het met de hemel en met een leven na de dood? Daarvan was Nieuwenhuis niet meer zo zeker. Gevolg van een en ander was dat het Oude Testament, dat de invloed van God op de geschiedenis van de joden verhaalt, in Nieuwenhuis' preken amper een rol speelt. Nieuwenhuis richtte zich op het Nieuwe Testament, met name op de figuur van Jezus. Jezus werd voor hem de figuur met een geloofsleven dat zo goed mogelijk benaderd moest worden. Die had immers een geloof, dat stand hield in de moeilijkste tijden.
Was Jezus een goddelijke figuur? De moderne bijbelkritiek had Nieuwenhuis in zijn studententijd reeds doen twijfelen. In zijn vroege preken valt op, dat hij voortdurend poogt vast te stellen wat van het Nieuwe Testament historische waarheid bevatte en wat verdichtsel was. De goddelijke Jezus, de godmens die wonderen deed, vond hij vooral voorgesteld in het vierde evangelie, dat van Johannes. Reeds in

augustus 1870 concludeerde hij als jong dominee in Harlingen dat Johannes de historische Jezus had verdraaid tot een goddelijke figuur. De kerk was Johannes daarin gevolgd. Maar zoals Jezus de leerstellingen van de priesters uit zijn tijd, de farizeeën, aan zijn laars had gelapt, zo meende Nieuwenhuis dat nu ook met de leerstellingen van de kerk te kunnen doen. Al zeer vroeg wrikte Nieuwenhuis zich los van het gezag van de bestaande kerken, een strijd die wel moest uitlopen op "Mijn afscheid van de Kerk", juist toen in de kerken de orthodoxie meer haar stem liet horen.[3]

IDEALE MENS

Jezus -een mens, maar wat was over deze mens eigenlijk bekend? De evangelieën spreken elkaar op bepaalde punten uitdrukkelijk tegen. Nieuwenhuis stelde dat ook zelf al vroeg vast. Ten aanzien van de lijdensgeschiedenis zei hij bijvoorbeeld in maart 1871: "wij zijn op een te grooten afstand van de gebeurtenissen zelve dan dat wij trek voor trek kunnen bepalen, hoe het werkelijk geschied is". Heb je als dominee die voortdurend preekt over Jezus (en dat was bij Nieuwenhuis het geval) dan wel vaste historische grond onder de voeten? Nieuwenhuis onderkende dat probleem en de oplossing die hij bedacht was merkwaardig: "Beter is het (...) een onderscheid te maken tusschen den geschiedkundigen persoon Jezus en den idealen mensch. Het is de taak van den levensbeschrijver (...), om het beeld van den geschiedkundigen Jezus in zijn echt menschelijke trekken te herstellen, zoo goed als dit mogelijk is. En wil men werken voor het zieleheil der menschen, dan geve men den idealen Christus, de verwerkelijking van den mensch naar zijn aanleg en bestemming". Wat Nieuwenhuis op de kansel en ook daarna deed met de figuur Jezus was grotendeels de tweede weg. Zijn devies werd alle mededelingen over het leven van Jezus "zoals wij het ons voorstellen naar het geen wij van hem weten". In feite creëerde hij binnen ruime grenzen dus zijn eigen Jezusfiguur.[4]

Wat was dan het ideaal-menselijke aan Jezus? Jezus was niet volmaakt of zondenloos -dat vooraf. Een centrale plaats kregen het geloof en de godsdienst van Jezus. Jezus, zo heet het in de eerste preek die hij hield na de dood van zijn eerste vrouw Johanna Lulofs, was "een mensch die den uitdrukking van den godsdienst mag heeten, omdat zijn leven en doen beheerscht werd door de gedachte aan God". God: geen boeman of een macht die je moest vrezen, maar een vaderfiguur. Ook niet een figuur enkel voor de zondag, maar in leven en doen moest je je door God laten beheersen. "Goddelijk vaderschap en menschelijke broederschap, ziet daar het geheele evangelie" en de enig ware godsdienst. Die eenvoud van Jezus' leer (vooral neergelegd in de Bergrede) benadrukte Nieuwenhuis voortdurend. Het was een eenvoud die weldadig aandeed tegenover de ingewikkelde en onderdrukkende dogmatiek van kerken toen en nu.

Voor Nieuwenhuis was de mens Jezus al in 1871 de kampioen van de vrijheid tegenover het gezag (kerkelijk en wereldlijk), dat hem om zijn onafhankelijkheid en opstandigheid uiteindelijk de mond snoerde. Op dezelfde wijze was later Luther de verdediger van de vrijheid tegenover het gezag (van de roomse kerk). Beiden waren ze voor Nieuwenhuis in het begin van de zeventiger jaren al voorbeelden van onafhankelijk denken en

hij gaf hoog op van de manier waarop zij aan hun overtuiging vasthielden. In hun voetspoor en ook met grote durf verzette Nieuwenhuis zich tegen gezag en onderdrukking, vooralsnog in kerkelijke aangelegenheden.[5]

SOCIAAL

Leven en doen: in 1871-2 werd de overtuiging sterker dat godsdienst vooral moest blijken uit daden. Mogelijk speelde Nieuwenhuis' toenemende twijfel aan het bestaan van een goede God een rol, twijfel die door de dood van Johanna Lulofs langzaam maar zeker zeer groot werd. Hoe weten de mensen dat een God bestaat? Een ieder voelt het, zegt hij ergens in een preek. Hoe voel je dat? Vooral in je geweten. Maar een godsgeloof dat die basis heeft, moet als geloof aan een god wel zwak staan. Zo'n god hoeft je maar een enkele keer met tegenslag te raken. Intussen dwingt het geweten des te sterker de eisen van de godsdienst in je handelen en leven van alle dag te volgen. Zo bracht zijn opvatting van godsdienst Nieuwenhuis' kansel meer in de wereld.

Niet minder belangrijk was echter de maatschappelijke ontwikkeling. De Frans-Duitse oorlog welke in het najaar van 1870 werd uitgevochten stimuleerde Nieuwenhuis om in Harlingen een afdeling van de *Vredesbond* op te richten. Nadat de Parijse *Commune* in maart 1871 was neergeslagen, hield hij begin juni een belangrijke preek over de maatschappelijke ontwikkelingen en de godsdienst. "Vrijheid voor allen!", klonk van alle kanten. Nieuwenhuis stemde daarmee in, al moest de mens wel zo ontwikkeld zijn, dat hij niet door losbandigheid de vrijheid om zeep hield. "Gelijkheid van allen! ook deze vraag is billijk, omdat men haar eischt voor allen, die den naam van mensch dragen en omdat een beoordeling naar geld, naar geboorte, naar rang onbillijk is, want boven dit alles staat geschreven: een mensch is een mensch en moet als zodanig in zijn recht wezen tegenover allen". Ook broederschap was een echt christelijke eis: "daar mogen geen onderscheidingen zijn tussen vorsten en armen (...), want alle menschen zijn broeders". Socialist was Nieuwenhuis met deze uitspraak zeker nog niet, maar hij koos wel een radicaal standpunt, zeer links in het politieke spectrum.[6]

Jezus, de mens en niet de god, de man van de vrijheid tegenover het gezag, van het geweten tegenover de kerkelijke leer, van de hervorming tegenover het behoud, die Jezus kreeg van hem meer en meer een sociale invulling. En daarmee kreeg ook de ideale mens meer en meer een sociale invulling. Liefde en rechtvaardigheid waren naar Jezus' leer het gebod der christenen. In die beide beginselen vormde de leer van Jezus de hoogst bereikbare humaniteit. Telkens cirkelen de overwegingen van Nieuwenhuis omtrent Jezus rond de eisen die de Commune met zoveel kracht gesteld had. De mensheid was niet volmaakt zolang de rechtvaardigheid en zedelijkheid nog zo verkracht werden. *De Ware Geschiedenis van Joshua Davids* van Lynn Linton vormde een doorbraak.

Op 30 november 1873 wijdde hij er een preek aan. Wat voor iemand zou Jezus zijn als hij nu leefde? Een belangrijke vraag, want daarvan hing af of de mensen nù voldoende naar Jezus' voorschriften leefden. Na lezing van het boek van mevrouw Linton bestonden voor Nieuwenhuis geen twijfels meer: Jezus "zou een werkzaam man zijn; hij zou den rijken kapitalist, den schijnheiligen zondagvierder en

de kerkelijke synode aanvallen; hij zou leven in de volkswijken te midden van ruwe en onbeschaafde menschen, die onder ons de melaatschen mogen heeten". Hij zou samengaan met de vijanden van de maatschappij en hij zou opnieuw veroordeeld worden. Nieuwenhuis' afkeer van de bestaande kerken werd erdoor versterkt en zelfs begon hij te twijfelen aan het goed recht van het christendom: "overal zien we mededinging en nergens christelijke verdediging van den zwakke". En waar wordt de christelijke eis "gelijk recht voor allen" toegepast? De Lutherse gemeente in Beverwijk moet vreemd hebben opgekeken van deze sociale, zo niet socialistische preek.

In wezen heeft Domela Nieuwenhuis in die preek zijn sociale Jezusbeeld gestalte gegeven zoals hij dat jaren heeft aangehangen. Soms benadrukte hij een enkel aspect sterker, zoals in de *Typen*, waarin vooral het vasthouden aan een overtuiging geroemd wordt, maar in het algemeen wijzigde zich zijn Jezusbeeld niet zozeer. Goed zijn en goed doen, dat waren twee levenseisen die hij van Jezus poogde over te nemen en die hem bij zijn gebleven, zijn leven lang. Hij stelde zich op de kansel wel de vraag of Jezus als voorbeeld niet verouderd was, maar voor zichzelf vond hij van niet. Jezus gaf hem veel inspiratie, bij tegenslag hoop, strijdlust en goede moed. Juist doordat Jezus beginselen had gegeven, maar de toepassing daarvan aan ieder afzonderlijk overliet, kon hij blijven inspireren.[8]

BEVRIJDING

Voor Nieuwenhuis was Jezus dus een mens, die je door navolging op een hoger, socialer plan van mens-zijn bracht. Godsdienst werd voor hem een zaak van hoe je je tegenover de medemens gedraagt. Zijn afscheid van de kerk was het afscheid van een organisatie. Maar hoe keken de mensen vervolgens tegen hem aan, mensen die met dezelfde kerk, maar met andere predikanten waren geconfronteerd? Die een veel orthodoxer visie op Jezus verkondigd hadden? Voor hen was Jezus waarschijnlijk geen menselijke, maar een goddelijke figuur. Hoe zagen zij deze naar Jezus verwijzende en naar hun idee op Jezus lijkende Nieuwenhuis?

Was hij voor hen een nieuwe messias? Was Nieuwenhuis zich ervan bewust dat hun beeld van Jezus veel traditioneler kon zijn dan het zijne en deed hij er in dit verband verstandig aan zo vaak woorden van Jezus aan te halen? Bijvoorbeeld vlak voordat hij in 1887 de gevangenis in ging: "Weent niet over mij, maar over uzelf en uw kinderen". Een tekst waar een onheilsprofetie aan gekoppeld is, die overigens volgens hem (in een preek van 19 maart 1871) niet van Jezus afkomstig was. Maar wie van zijn gehoor wist dat in januari 1887? Wie kende Nieuwenhuis' interpretatie van die tekst?

Om een bevredigend antwoord op dergelijke vragen te geven moet nog een groot aantal uitingen van en over Nieuwenhuis geanalyseerd worden. Ik volsta daarom met een aantal indrukken. De *eerste* is, dat er een patroon zit in de identificatie van Nieuwenhuis met Jezus. Deze begint rond 1885 en loopt af na 1895, wat dus samenvalt met een lange revolutionaire periode. Daarna wordt Nieuwenhuis ook te oud voor een vergelijking met Jezus. Toch vindt men nog wel verwijzingen, zoals de bekende prent waar Domela op de golven staat. Een *tweede* indruk is dat de vergelijking niet in alle delen van het land even

sterk was. Misschien het sterkste nog in Friesland, waar volgens Nieuwenhuis de socialistische vergaderingen altijd iets religieus hadden. Overal was Nieuwenhuis echter een indrukwekkende figuur en hoe kan het ook anders.

Hij sprak beter dan de meeste arbeidersredenaars. En had hij niet zijn beroep opgegeven om zijn principe, zijn stand verlaten en zijn carrière vaarwel gezegd? Dat was uitzonderlijk. Nieuwenhuis vatte bovendien zijn nieuwe taak op met totale overgave.

Maar bij alle vergelijking tussen Nieuwenhuis en Jezus moeten we bedenken dat een messias, een heiland, de verlossing van buiten brengt. De goede koning is zo'n figuur en heden ten dage doet Gorbatsjov eraan denken, maar Nieuwenhuis was geen messias; hij verkondigde emancipatie. De arbeiders moesten bewust gemaakt worden, opdat zij zichzelf bevrijdden. Alleen zó zou een nieuwe maatschappij kunnen functioneren op de basis van een hogere menselijkheid.[9]

Mijn *derde* indruk is dat de meeste vergelijkingen tussen Nieuwenhuis en Jezus komen van mensen die buiten de beweging stonden, met hem gebroken hadden of tegenstanders van hem waren. Je vindt ze in Crolls afscheidsbrochure en vooral in geschriften van sociaal-democraten. Wat schreef de dochter van Karl Marx, Eleanor, aan Frank van der Goes? Domela was een "Jesus Christ *mal tourné*". "If only the enemy had crucified him as they did Christ at the age of 30 how much better it would have been -for him." In ieder geval voor het gezagssocialisme. Nog steeds.[10]

NOTEN

(1) Jan en Annie Romein, Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen (1956, zevende druk), 795; J. Frieswijk c.s., Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders (1988), 7. (2) F.P. van Stam, F. Domela Nieuwenhuis neemt ontslag als predikant; in: Mededelingenblad, Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis 44 (1973), 2-57. C.W. Mönnich, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, theologie en anti-theologie; in: J. Frieswijk c.s. (red.), Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders (1988), 63-79. (3) Preek, 21/8/70; in: archief-FDN, IIId. Alle in het volgende gebruikte preken bevinden zich hier. (4) Preek, 19/3/71. Splitsing historische en kerkelijke Jezus: F. Domela Nieuwenhuis, Een nieuw leven van Jezus. Een historisch-kritische studie (1876), 67. (5) God de Vader: preek 21/4/72; Gezag: preek 19/2/71; Volmaakt: preek 14/12/73. (6) Preek, 4/6/71. Gevoel en geweten: preek 12/10/73. (7) Antisemitisme: preek 23/3/73. Humaniteit: preek 16/11/73. Linton: 30/11/73. (8) Zie voor Jezus de revolutionair: Stenografisch verslag van de openbare diskussie tusschen de heeren Ds. A.J. Westhoff en F. Domela Nieuwenhuis gehouden op Zondag 9 Februari 1885 in het lokaal 'Maison Stroucken' te Amsterdam (1885), 33-4, 55. Goed zijn: preek, 9/5/75. Inspiratie: preek 14/12/73. (9) Religieus: F. Domela Nieuwenhuis, Die Sozialistische Bewegung in Holland; in: Neue Zeit IX/I nr. 2 (1890-1), 51-7, 54. (10) Eleanor Marx aan F. v.d. Goes, London 29/12/93; in: archief-v.d. Goes 1784.

'DE VRIJE' IN FINANCIËLE NOOD

In 1898 verscheen het eerste nummer van Domela's *De Vrije Socialist*. Nu, bijna een eeuw later, kampt het maandblad *De Vrije* met ernstige financiële problemen. De Vrije is een regelrechte voortzetting van De Vrije Socialist en daarmee het oudste anarchistische tijdschrift in Nederland. Er is inmiddels een tekort van tienduizend gulden, zodat de kredietkraan is dichtgedraaid. Het resultaat ervan is dat het septembernummer van het blad niet kan verschijnen. De Vrije vraagt dringend om steun (giften en abonnementen). Adres: postbus 5412, 1007 AK Amsterdam; postgiro 869125; tel. 020-769564/829318.

GIDEON EN DE ASCEET

Domela en Cornelissen naast en tegenover elkaar

Homme Wedman

Vanaf begin 1892 was Christiaan Cornelissen redacteur van 'Recht voor Allen' naast Domela Nieuwenhuis. Al snel ontwikkelde hij zich tot tweede man in de Sociaal Democratische Bond (SDB) en de Socialistenbond en tot voornaamste inspirator van het door zijn arbeid tot stand gekomen NAS (Nationaal Arbeids-Secretariaat, de in 1893 tot stand gekomen vakorganisatie). In de zes roerige jaren tot het uiteenvallen van de Socialistenbond in 1898 schoof hij evenals Domela Nieuwenhuis op in de richting van het anarchisme. Toch waren hun opvattingen zo verschillend en was hun persoonlijke verhouding zo ingewikkeld geworden, dat Cornelissen in maart 1898 naar Parijs vertrok. Sindsdien stonden ze in de Nederlandse en de internationale arbeidersbeweging ter linkerzijde van de sociaal-democratie soms naast, maar ook veelvuldig tegenover elkaar.

Bij het verschijnen van het eerste nummer van *De Vrije Socialist* in april 1898 zat Domela's voormalige mederedacteur al zeshoog in Monmartre, aarzelend tussen een carrière als decoratieschilder of als publicist. Uit de brieven aan Domela uit die periode blijkt, hoe diep hij geschokt was door de gebeurtenissen op politiek en persoonlijk vlak sinds het congres van de Tweede Internationale in Londen in 1896. Daar was hij nog hoopvol geweest over de perspectieven van de revolutionaire voorhoede. In het pamflet *Le Communisme Révolutionnaire*, in 1897 verschenen als *Het Revolutionaire Kommunisme*, had de voormalige onderwijzer voor de geïnteresseerde congresgangers uiteengezet dat, ondanks de verwijdering van de anarchisten uit de Internationale, de revolutionaire vooruitzichten veelbelovend waren, mits er een samenwerkingsverband zou ontstaan tussen de revolutionaire socialisten en de communistische anarchisten. Over de modaliteiten van die samenwerking schreef Cornelissen vele roerende passages die evenwel, ook na publicatie van het pamflet in het Nederlands, weinig zoden aan de dijk zetten.

In de tweede helft van 1896 en in 1897 zette zich de opmars van de sociaal-democratie verder voort en van de krachtenbundeling ter linkerzijde daarvan, met de Socialistenbond als kern, kwam in het geheel niets terecht. Eensgezind was men slechts in de weerzin tegen de kleine, maar groeiende SDAP. Organisatorisch stond de Socialistenbond zwak. De bond kende weliswaar een Centrale Raad en een Congres, maar in de praktijk waren het de redacteuren van *Recht voor Allen* die voor de continuïteit moesten zorgen. Zij waren in het blad zichtbaar voor de beweging en de buitenwacht. Zij onderhielden bovendien door hun wekelijkse spreekbeurten overal in den lande de contacten. Door zijn lange staat van dienst en zijn charisma had Domela de meeste invloed. Zijn opstelling zou doorslaggevend zijn voor de bond.

DE VRIJE SOCIALIST

Over Domela's 'gang' naar het anarchisme is veel geschreven en valt nog veel te schrijven. Een te weinig opgemerkte kant van de 'bekering' lijkt mij Domela's hang naar plaatsvervangend

lijden. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw waren vooral vermeende en echte anarchis- ten voorwerp van bloedige staatsrepressie. Terechtstellingen zoals die van de anarchisten van Chicago be- wogen Domela diep. De executie van de Spanjaard Ferrer gaf hem aan het slot van zijn *Van Christen tot anarchist* in de pen: "Sinds 1887, het drama van Chicago, is er bijna geen sterker schelmenstuk begaan dan de moord op Ferrer, maar wel verre van hem te beklagen, zouden wij veeleer geneigd zijn hem te benijden, omdat hij de hooge eer is waardig gekeurd als martelaar voor de vrije gedachte te mogen sterven".

In het nawoord bij de uitgave van Thiolouse's *De Schanddaden van Montjuich* uit 1900 blijkt dezelfde sterke betrokkenheid met heldendood en marteling van Domela. Zijn denkwereld werd veel minder door subtiele intellectuele constructies dan door het zoeken naar voorbeelden en het zelf een voorbeeld willen zijn bepaald. Wie op zoek was naar lijdende helden vond in het anarchisme veel van zijn gading.

Een tweede veronachtzaamde factor die bijdroeg tot Domela's uittreding uit de Socialistenbond, de oprichting van *De Vrije Socialist* en de 'Vrije Groepen' was de invloed van de laatste mevrouw Domela, Bertha Godhelp. De structuur, of juist het gebrek aan structuur van de SDB en de Socialistenbond was zodanig, dat hetgeen in de huiselijke kring van Domela besproken werd een groot gewicht kreeg. Mevrouw Domela bepaalde zeker mee wie wel en wie niet toegang kreeg tot die 'inner circle'. In 1893 had zij het op de voorgrond treden van Luitjes, en zo de anarchiserende tendensen in de SDB, zeer bevorderd. Ook in de daarop volgende jaren drong ze voortdurend aan op 'konsekwentheid' en in het jaar voorafgaande aan Domela's uittreden uit de bond pleitte ze telkenmale met grote volharding voor een nieuwe koers.

Die nieuwe koers stond ze niet zozeer voor uit doordachte overtuigingen, want daarvan heeft ze zelden blijk gegeven. Ze was Domela oprecht toegedaan en zag ieder die hem belaagde als een persoonlijke vijand. Ze wilde Domela, zoals Cornelissen veertig jaar later schreef, 'weer thuis hebben' en hem onttrekken aan de controverses in de Socialistenbond. Ze wilde een nieuwe koers, waarin slechts plaats was voor getrouwen rondom haar held. Ze kreeg haar zin. *De Vrije Socialist* was Domela's materiële eigendom en de Vrije Groepen waren ideëel aan hem gebonden. Hij gaf veel minder spreekbeurten en verrichtte zijn publicistisch werk voortaan vanuit de echtelijke woning. Natuurlijk was Domela geen speelbal in de handen van zijn echtgenote. Maar hij ging niet graag tegen haar in. Typisch voor hem lijkt wel zijn zwijgkunst in omstandigheden, waarin van hem een oordeel werd gevraagd dat zijn vrouw onwelgevallig zou kunnen zijn.

Hoe we de invloed van zijn vrouw ook moeten wegen, minstens even zwaar telt in zijn gang naar het anarchisme zijn zich wijzigende opvatting over organisatie en gezag. Daarover hoeft hier weinig gezegd te worden. Bij zijn uittreden in 1898 verkondigde Domela het standpunt dat die twee identiek zijn. Losse plaatselijke groepen die af en toe voor een concreet doel samenwerken, dat is het maximum. Wat voor de Vrije Groepen, de bundeling van de uitverkoren zuivere revolutionairen gold, ging kennelijk niet op voor drankbestrijdingsorganisaties en

de IAMV. Daar was Domela wel organisatorisch werkzaam. Er steekt wellicht enige waarheid in de veronderstelling dat hij slechts daar organisatorisch wilde werken, waar hij als enige profeet of voorman kon functioneren. Talloos zijn de uitlatingen van hemzelf, die laten zien hoezeer hij zichzelf als een zeer bijzonder mens met een zeer bijzondere roeping zag. "Niemand stond zo zeer bloot aan aanvallen van alle kanten en leefde dus zoo in een positie van voortdurend verweer", schreef hij in een voorwoord van zijn gedenkschriften in 1910.
Zo men wil kan men het ook harder stellen: Domela was behalve ijdel ook uiterst achterdochtig. Zijn eigen verklaring omkerend kunnen we constateren dat zijn opereren vanuit 'voortdurend verweer' hem van velen vervreemdde. In ieder geval van degenen die in de beweging op gelijke hoogte als hij of boven hem uit leken te komen. Dat Domela graag bloot wilde staan aan aanvallen van alle kanten blijkt ook uit vele plaatsen in het openingsartikel van *De Vrije Socialist* van 2 april 1898. Na een litanie over de gang van zaken binnen de beweging -de hand steekt nergens in eigen boezem- komt Domela aan het slot met zijn model van voortzetting van de revolutionaire strijd. Dat model is dat van de Gideonsbende.
Iemand met enige sympathie voor anarchistische beginselen gelooft werkelijk zijn ogen niet wanneer hij leest hoe de kersverse zelfbenoemde hoofdredacteur van *De Vrije Socialist* het Bijbelverhaal van de richter Gideon navertelt. Deze kreeg, op een oproep het belaagde Israël te verdedigen, teveel vrijwilligers en perkte het aantal in door te bevelen dat men aan de beek door de knieën moest en als een hond moest drinken. Met de driehonderd getrouwen behaalde Gideon daarop de overwinning.
Nu kunnen we ons voorstellen dat Domela dit alles zeer overdrachtelijk bedoelde. Maar de omstandigheden waarin hij dit schreef waren zodanig, dat de keuze en de weergave van het Gideon-verhaal geen ongelukje waren. Hij schreef alsof hij de nieuwe Gideon was en hij handelde er naar. Het water dat zijn volgelingen op voorgeschreven wijze moesten drinken, was het beginselprogram van de Vrije Groep van Amsterdam, dat in dezelfde tijd geformuleerd werd. Het zou de voorbeeldtekst voor vele andere groepen worden.

CONFLICTSTOF

De tekst zoals in dit nummer van *De AS* afgedrukt, is het ontwerp, met in de marge het commentaar van Cornelissen, waarschijnlijk in maart 1898 vanuit Frankrijk opgestuurd. De aanhef is onverwacht dwingend voor een 'Vrije Vereeniging': "*Tot deze vereeniging kan elkeen behooren die overtuigd is van en handelt naar de volgende beginselen*":
Dit lijkt meer op de belijdenis van een protestantse secte met leertucht dan op een beginselverklaring van een brede beweging. In het tweede artikel wordt het verschil van inzicht tussen Domela en zijn inmiddels voormalige medewerker Cornelissen zonneklaar: "*Dat de ellende der groote menigte aan de éene zijde en de bevoorrechte toestand aan de andere, het noodzakelijke gevolg zijn van de bestaande economische wanverhoudingen en van het gezag in al zijn vormen*". Cornelissen stelt voor de passage over het gezag te schrappen met als commentaar "Is het 'gezag' geen economische wanverhouding?" Deze wat erg beknopte zinsnede is zonder twijfel te

herleiden tot Cornelissens vasthouden aan een materialistisch verklaringsschema van de werkelijkheid, waarin de economische verhoudingen bepalend zijn voor gezagsverhoudingen. In een brief uit dezelfde periode valt Cornelissen Domela aan op diens fobie voor alles dat naar organisatie en gezag riekt met de opmerking dat gezagsverhoudingen overal en altijd bestaan, maar dat het gaat om de wijze waarop gezag opgebouwd en gecontroleerd wordt.
Behalve aan de absolute eis van gezagsloosheid stootte Cornelissen zich ook aan de ongedefinieerde eis van vrijheid. Artikel 6 vermeldde: "*Dat de maatschappij een gehele verandering in haar verhoudingen tegemoet gaat, die voert tot een samenleving op den grondslag van gemeenschappelijk bezit en vrije groepering*".
Cornelissen verwijt Domela dat deze hier hun gemeenschappelijke opvatting (dat in de nabije toekomst het staatssocialisme dreigt) weglaat, dus ook de strijd er tegen. Bovendien is het zo dat "...of de groepering die later volgen zal al dan niet 'vrij' is zal blijken moeten. Misschien 'vrij' in de ogen van A. niet van B." Of Cornelissens amendement nu veel oploste? Hij stelde erin voor om in plaats van 'en vrije groepeering' te lezen: "...en waarbij het de taak van de vrijheidslievende socialisten moet wezen te zorgen dat deze ontwikkeling samen gaat met de hoogst mogelijke vrijheid van het individu onder de nieuwe verhoudingen". Ook maakt de syndicalist die Cornelissen zeker sinds 1891 was, bezwaar tegen art. 7 waarin de schijn wordt gewekt dat loonstrijd zinloos is, terwijl in het volgende artikel gesteld wordt dat de strijd die gevoerd moet worden een economische is.
Domela stond zeer ambivalent tegenover vakbonden, zelfs het revolutionaire NAS. Vandaar dat er in zijn voorstel aan werd toegevoegd dat de strijd: "...tevens gericht moest zijn tegen elke vorm van den staat, dus ook tegen de verovering van de politieke macht..." Met dat laatste was Cornelissen het eens, maar strijd tegen elke vorm van staat vond hij een overbodige formule. Zijn idee, en dat idee bestond bij hem al zeker sinds zijn aantreden als redacteur van *Recht voor Allen*, gold de vakbond als massaorganisatie, kiemcel voor de nieuwe samenleving, oefenschool voor de arbeider, hefboom voor de revolutie en kernorgaan van de nieuwe maatschappij.

Als huis voor de revolutionaire avantgarde was er de partij of later -meer federalistisch en direct-democratisch- de bond. Anders dan Domela wenste Cornelissen in 1898 zo een bond landelijk georganiseerd en internationaal met andere organisaties in een zekere permanentie verbonden. De opzet van de structuur moest zo federatief mogelijk zijn als de doelmatigheid toestond. In de wenselijkheid de bond of federatie van onderen op te bouwen was Cornelissen in zijn *Revolutionaire Kommunisme* de anarcho-communisten al heel dicht genaderd.
Wat Cornelissen afwees was een verbod aan individuele leden van de bond of federatie om in verkiezingsactiviteiten te participeren. Maar, zo meende hij, de kwestie van deelname aan verkiezingen hoorde in een revolutionaire bond simpelweg niet thuis. Vandaar zijn voorstel voor een nieuw artikel 9 waarin gesteld werd dat "...de leden der vereniging behooren overtuigd te zijn dat de twistzaak der al of niet deelneming aan de verkiezing van de tegenwoordige wetgevende lichamen niet mag gebracht worden in onze socialistische organisatie".

Dit voorstel is een herhaling van zijn voorstellen van voor de afscheiding van de SDAP in 1894 om de verkiezingsbelusten desnoods hun gang te laten gaan in kiesverenigingen. Op die wijze had de revolutionaire socialist Geert van der Zwaag in 1898 inderdaad nog in de Tweede Kamer zitting. Het voorstel wijst vooruit naar de 'ongeacht' clausules in de beginselprogramma's van NAS en CGT (Conféderation Générale du Travail, de Franse federatie van vakverenigingen die zich in syndicalistische richting ontwikkelde) die de vakverbonden een a-politiek karakter gaven zonder leden aan standpunten te binden of op grond van die standpunten uit te sluiten. Met de geestelijke vader van de CGT, Pelloutier, had Cornelissen sinds 1893 veel contact, een contact dat direct bij aankomst in Parijs in maart 1898 zeer intensief werd.

De conflictstof tussen Cornelissen en Domela was in 1898 niet beperkt tot hun verschil in opvatting over gezag, organisatie en de rol van de vakbonden. Cornelissen verweet, ook in het openbaar, in de maanden rond het congres van de Socialistenbond in december 1897 in Rotterdam, Domela vaandelvlucht. In zijn pogingen Domela voor de beweging te behouden ging hij zelfs zo ver om voor te stellen Domela carte blanche te geven voor wat het beginselprogramma betreft. Dat was goed geschoten, maar zoiets kon Domela natuurlijk niet met goed fatsoen accepteren.

In de zomer van 1897 was het Cornelissen al duidelijk geworden, dat Domela van zijn bemoeienis met de bond afwilde en daarin zeer gesteund werd door zijn vrouw. Hij legde Domela als mogelijkheid voor dat deze naar het buitenland zou vertrekken teneinde de bond voor verdere verdeeldheid te behoeden. Domela weigerde en wilde zijn doleantie doorzetten, waarop Cornelissen zijn eigen vertrek naar Parijs voorbereidde. In de zomer van 1897 voltooide hij zijn tweede, niet bewaard gebleven toneelstuk, dat hij opstuurde aan Albert Verwey. Hij schreef het, zo meldde hij Verwey, om zijn zinnen wat af te leiden van de treurnis in de beweging. Bovendien probeerde hij als mogelijke nieuwe broodwinning zich te bekwamen in de typografie, overigens tot vermaak van de drukkersknechten.

BREUK

Cornelissens vertrek werd door een veelheid van motieven ingegeven. Eerstens was hij de meningsverschillen in de beweging moe, vooral de persoonlijke en hatelijke wijze waarop deze uitgemeten werden. Hij wenste, nu bleek dat Domela niet bereid was het offer van een ballingschap te brengen, niet als leider van de rekkelijke Socialistenbond tegenover Domela te komen staan als informele leider van de 'preciezen'. Domela was hier zeer bevreesd voor en nog vanuit Frankrijk zag Cornelissen zich herhaaldelijk genoodzaakt het definitieve van zijn vestiging in Parijs met kracht te poneren.

Over de vraag waarom Cornelissen geen confrontatie wilde, kan eindeloos gefilosofeerd worden. Kortheidshalve melden we hier dat Domela in zeker opzicht voor de veel jongere Cornelissen, wiens vader zeer jong gestorven was, als een soort tweede vader fungeerde. In de briefwisseling van 1898 en 1899 wordt zichtbaar hoe Cornelissen zich langzaam emancipeerde van Domela. Een complicerende factor was verder de ongelukkig verlopen verhouding tussen Cornelissen en Johanna, één van Do-

mela's dochters. Wellicht pasten ze niet bij elkaar, maar in ieder geval is duidelijk dat mevrouw Domela Nieuwenhuis de eventuele verloving als één beneden de stand van haar dochter beschouwde.
Cornelissen was diep ongelukkig en gegriefd. De afscheidsavond ten huize van de Domela's verliep zodanig, dat Cornelissen zelfs overwoog zich voor de trein te gooien. Gelukkig deed hij dat niet en in Parijs hervond hij al snel zijn werklust en vrolijkheid. Na een paar maanden was hij zelfs in staat om, na ontvangst van een verwijtende en hatelijke brief van Domela en van Johanna aan Domela, terug te schrijven dat hij, als deze nog een mederedacteur voor *De Vrije Socialist* nodig had die van zich af wist te bijten, hij vooral aan zijn dochter moest denken.
Het eerste jaar na Cornelissens vertrek bleven de contacten, ondanks verwijten over het verleden, vrij vriendelijk. Cornelissen droeg zelfs enkele gedichten voor *De Vrije Socialist* bij. In de zomer van 1898 betrok hij Domela bij de plannen om te komen tot een internationaal revolutionair congres in 1900. Zoals wel vaker schreef Domela dit in zijn herinneringen op zijn eigen conto. Voor Cornelissen en zijn hernieuwde Franse contactpersonen, zoals Pouget en Pelloutier, gold het hier de voortzetting van de op het congres van Londen van 1896 ingezette lijn om te komen tot een afzonderlijke internationale bundeling van de revolutionaire avantgarde, naast de verziekte Tweede Internationale.
Cornelissens nooit volledig gelijmde breuk met zijn bijna-schoonvader kwam in de herfst van 1899 toen hij halsoverkop een vrij huwelijk sloot met Lilly Rupertus, het schoonzusje van de Georgische, in Londen wonende anarchist Tcherkesov. Cornelissens non-conformisme, mede gelegen in het feit dat hij zijn verbintenis niet vooraf had gemeld, viel slecht in huize Domela, hetgeen tot onaangename correspondentie en tijdelijke opschorting van de betrekkingen aanleiding gaf. Cornelissen opereerde sindsdien naast en als de zaak dat nodig maakte desnoods tegenover Domela Nieuwenhuis.
Op het internationale anarchistische congres van Amsterdam van 1907 (voor een goed deel het initiatief van Cornelissen) zou dat voor heel de internationale anarchistische beweging duidelijk worden. De 'asceet', zoals Cornelissen door Henry Polak in 1898 in het Engelse blad *Justice* was genoemd in een beschouwing over de splitsing in de Socialistenbond, voer vanaf 1900 een zelfstandige koers. Vaak kon Domela het zelf denken en het zelf doen van vele van zijn voormalige medewerkers slecht waarderen. Dat gebrek aan waardering tekent zijn te boek gestelde herinneringen van 1910.
Cornelissen van zijn kant wijdde in zijn memoires, daterend van 1936, vele pagina's aan het psychologische raadsel dat de zwijgzame 'oudere collega' voor hem bleef. Een raadsel, dat ook in 1989 nog maar zeer ten dele ontsluierd is. De verhouding tussen Gideon en de asceet geeft in ieder geval enkele aanknopingspunten. Dat de verklaring van Domela's karakter ingewikkelder ligt dan Jan Romeins theorie over Domela's behoefte aan schulddelging is ondertussen wel duidelijk geworden.

DE AS 88

De AS 88 verschijnt in december en heeft als thema 'ecologie'.

DOMELA NIEUWENHUIS ALS VRIJDENKER

Henk Visman

Mijn oude vriend en plaatsgenoot P.J.Verwayen (1896-1987) vertelde me een anecdote uit zijn lange leven: "Als kind woonde ik in Amsterdam en zo nu en dan gingen we op bezoek bij onze oom Willem. Hij was een buitenbeentje in de familie; hij las andere lectuur dan men in onze kring gewend was: bladen als Recht voor allen *en* De Vrije Socialist. *Zijn naam was Willem C. Maagdenberg. Hij was smid van beroep en had een eigen bedrijf, evenals zijn oudere kameraad Willem Ansingh. Ze waren allebei aanhangers van Domela Nieuwenhuis. Later, toen ik meerderjarig was en ter koopvaardij voer, vernam ik het bericht van Domela's overlijden. Amsterdam stroomde vol mensen om de uitvaart bij te wonen. Toen de lange stoet door de Spuistraat trok, waar oom Willem zijn smederij had, stond hij die zaterdag nog in overall voor zijn aambeeld. Hij onderbrak voor een moment zijn arbeid, nam de lijkwagen in ogenschouw en hervatte even later zijn werk. Blijkbaar meende Willem Maagdenberg op deze manier voldoende eer aan Domela te hebben bewezen".*

Was zo'n ambivalente houding nu typerend voor een deel van de arbeidende bevolking? Zeker niet voor al die duizenden die de lijkbaar hadden gevolgd. In de *Socialistische Gids* van december 1919, maandschrift van de SDAP, stelde Frank van der Goes de vraag: "Hoe dan is het gekomen dat een deel van de arbeiders de dood van Domela Nieuwenhuis onbewogen heeft gelaten of bij hen nauwelijks een vluchtige weemoedige herinnering kon wekken, terwijl een ander deel zich diep verslagen en pijnlijk beroofd gevoelde?" Van der Goes vervolgde: "De grote toeloop bij de uitvaart van de dode mag niet doen vergeten dat hij tenslotte weinig aanhangers meer telde", na al eerder te hebben opgemerkt: "Wij zijn er niet zeker van dat het sterven van een andere leider van hun beweging, wie ook, een zo innig verdriet in zo vele harten zou brengen als nu het overlijden van de oude man, die zijn eigen geestverwanten haast nooit meer hoorden of zagen, die geen werkende kracht meer was in hun midden, wiens verleden voor velen het enige was dat zij van hem wisten". Niettemin moest Van der Goes erkennen: "Domela Nieuwenhuis was ook eenmaal ons aller voorbeeld en wegbereider".
Domela was er echter niet in de eerste plaats op uit om veel aanhangers achter zich te verzamelen. Wij zien in hem niet de partijman die het om de meeste stemmen ging. Voor hen scheen het dat Domela niet meer actief was. Ik zal proberen aan te tonen dat hij, naast zijn andere activiteiten, zijn reputatie als militant vrijdenker tot zijn dood heeft voortgezet. Van der Goes, die zich toch ook een tijdlang tot de vrijdenkers heeft gerekend, rept daar niet over. De weinigen uit zijn kring die daar oog voor hadden waren politici als A.H. Gerhard en Sam de Wolff. Maar eerst terug in de tijd.
In de concert-agenda 1981-1982 van de Evangelisch-Lutherse kerk te Beverwijk staat: "In 1871 doet de befaamde Dr. (sic) F. Domela Nieuwenhuis zijn intrede. Hij ijvert voor een nieuw orgel, gebouwd door Pieter Flaes, geplaatst in 1875..." In dat jaar verliet Domela Kennemerland. Hij

had er, na een jaar Harlingen, vijf jaar gewoond en op de kansel gestaan. Hij was er als weduwnaar hertrouwd, had er het weekblad (nu dagblad) *Kennemerland* opgericht en in de kerk de Hemelvaartsdag afgeschaft. Hij had in Kennemerland met zijn tientallen buitenplaatsen rondgewandeld en spreekbeurten gehouden in het hotel Appeldoorn te Velsen. Hij kende de paardetram en sinds 1872 de stoomtrein Haarlem-Uitgeest met een nieuwe halte in zijn woonplaats. Daar lag het fraaie Lommerlust, waar voordien Betje Wolff en Aagje Deken hun proza hadden geschreven en Diderot hadden vertaald.
Maar het was in Kennemerland niet alleen lieflijke schoonheid. Tussen de buitenplaatsen Rooswijk en Scheybeek lag het natuurgebied Holland op zijn Smalst. Voor de aanleg van het Noordzeekanaal was het noodzakelijk dit gebied te doorgraven. Tijdens Domela's verblijf was het kanaalgraven al in volle gang. Hij moet er kennis van hebben genomen hoe de industriële bedrijvigheid hier toenam en hoe de arbeiders uit alle windstreken er werkten en 'woonden'. Dit alles moet op Domela een grote invloed hebben gehad. Het project heeft geduurd tot 1876, het jaar waarin IJmuiden is ontstaan. Domela woonde toen al een jaar in zijn nieuwe standplaats, Den Haag.

KRITIEK

In zijn studietijd had Domela kennis genomen van de radicale theologische opvattingen van Ludwig Feuerbach en David Friedrich Strauss. In zijn nieuwe woonplaats zocht hij contact met vrijdenkende figuren uit de Duitse Freireligiöse beweging en met vrijdenkers uit andere landen, zoals Heribert Rau (1813-1876), Moncure Daniel Conway (1832-1907), Konrad Deubler (1814-1884) en vond hij een vriend voor het leven in Henderikus C.J. Krijthe (1824-1902), de 'boerenwijsgeer' uit Coevorden. Domela vertaalde onder andere 'Vater' Johann J.M.L. Uhlich's *De Godsdienst der Rede* in 1877.
Uitgenodigd te Amsterdam hield hij op 3 november 1878 een toespraak voor de Vrije Gemeente, waarin hij het volgende zei: "Juist daarom was Jezus zo groot, juist daarom is hij de man ook nog voor onze tijd,... want meer dan ooit wordt nu een godsdienstige grondslag gezocht voor maatschappelijke hervormingen, sterker dan ooit heeft de rede recht van meespreken en waar godsdienst en rede niet meer naast elkaar als tegenstellingen, maar in verband als *godsdienst der rede* bestaat, daar worden velen gewonnen, die het geloof in ouderwetse zowel als in nieuwerwetse vorm vaarwel hebben gezegd... Zo is het geschied dat de beschaving haar gang is gegaan naast, ja meermalen in strijd met, de kerk. Zo is het geschied dat vele verstandigen de kerk beschouwden als kweekplaats van bijgeloof en domheid, als schuilhoek van de duisternis, als vijandin van beschaving en vooruitgang. Elke belangrijke ontdekking op het gebied der wetenschap is immers met hartstochtelijkheid bestreden door de kerk... Toen Jezus de blijde boodschap van vrijheid, gelijkheid en broederschap verkondigde, toen was een: weg met hem! kruis hem! het antwoord zijner tijdgenoten. Toen de grote Franse omwenteling der vorige eeuw die leuze opnam en haar moedig plaatste op haar banier, toen werd zij onderdrukt door het keizerrijk en de soldatenheerschappij. En nu is het wederom die oude, maar nooit verouderde leuze, die op de voorgrond wordt geplaatst en wederom worden zij, die

dat durven en doen, beschuldigd van opruiing en oproermaken... Waar rechten en plichten in huis en maatschappij hand aan hand gaan, onafscheidelijk aan elkander verbonden, daar is de grondslag gelegd waarop in 't groot zowel als in 't klein het gebouw der maatschappij kan worden opgetrokken. Die band te leren kennen en dan aan anderen te verlenen, wat wij voor ons zelf verlangen -zietdaar wat in staat stelt een menswaardig bestaan te bezorgen aan allen, die mens zijn..."

Domela had verwacht bij de 'modernen' in de Vrije Gemeente begrip te vinden voor zijn denkbeelden. Bestuurders hadden immers al op 13 en 14 juni 1878 deelgenomen aan een Congres van Vrij Denkers te Londen. De Vrije Gemeente hield, blijkbaar zonder aanwezigheid van Domela, op 19 november een debat-avond met als woordvoerder de 'vriend en vader' van de gemeente, dr. Ph.R. Hugenholtz. Aan de orde kwam de vraag naar het verband tussen godsdienstige beginselen en maatschappelijke belangen. Het is zonder meer duidelijk dat die avond Domela's toespraak op de korrel zou worden genomen. De spreker hield een uitvoerig betoog in voorzichtige bewoordingen, maar deelde terloops mee dat hij zijn denkbeelden merendeels ontleende aan een pas verschenen werk van de Duitse wijsgeer Eduard von Hartmann (1842-1906).

Deze denker "knoopt aan het laatst besprokene alleszins terecht de opmerking vast, dat de sociaaldemocratie, door de omschreven heilloze strekking van haar streven, onwillekeurig de bondgenoot wordt van het clericalisme en jezuïtisme..." Na de pauze was het woord aan de zaal. "De Heer Klaas Kater, voorzitter van het Nederlandsch Werklieden Verbond Patrimonium heeft als bestrijder van de leer der sociaal-democraten zich verkneuterd in de inleiding van de spreker. Hij acht dat de sociaaldemocratische beginselen, consequent toegepast, leiden tot de uiterste dolzinnigheid en omdat een streven in die richting ook in Nederland bij toeneming wordt waargenomen, is 't hem behoefte, hoezeer in godsdienstige overtuiging lijnrecht tegenover de spreker staande, hem op dit punt zijn warme sympathie te betuigen."

Een andere aanwezige was gerustgesteld nu uit de inleiding niet bleek dat er "verband... zou bestaan tussen de Sociaal-democratische Vereeniging en de Vrije Gemeente naar aanleiding van het gesprokene... door de heer Domela Nieuwenhuis". Nadat nog een derde aanwezige het voor de sociaal-democraten probeerde op te nemen, besloot de meerderheid van de aanwezigen het ingenomen standpunt te handhaven. Daarmee was voor Domela de deur van de Vrije Gemeente voorgoed dichtgevallen.

Domela was nu vier jaar predikant in Den Haag. Met dit ambt leefde hij steeds meer in onvrede. Hij schreef in een brief aan de kerkeraad van de Haagse Lutherse gemeente dat hij diep teleurgesteld was in de taakvervulling van de kerk ten opzichte van de maatschappij en hij vervolgde: "Sinds ik dat bemerkt heb, is het mij onmogelijk langer te arbeiden aan die kerk, want niets is meer dodend voor alle geestdrift, werkt meer demoraliserend dan te arbeiden aan een dood lichaam, dat door kunstmiddelen ietwat in het aanzijn verlengd, maar onmogelijk gezond en krachtig kan worden. Het bestaan der kerkgenootschappen staat hinderlijk in de weg aan het humanisme, wat naar mijn heilige overtuiging het hoogste is. Voor mij is niet het christenzijn, maar

het menszijn de hoofdzaak... Zo staat de kerk in beginsel tegenover de humaniteit. Naarmate nu de humaniteit door mij als het hoogste wordt geacht, verliest de kerk voor mij haar waarde en moet de dag door mij gezegend worden, waarop die kerk onder dankzegging voor de bewezen diensten ter aarde wordt besteld... Welnu, te werken aan de bevordering van het humanisme en dat te doen als voorganger in een kerk, die staat in beginsel tegenover het humanisme, dat kan en mag ik niet doen, nu het mij helder is geworden. Mijn geweten verbiedt mij dus, langer aan het hoofd van de gemeente te staan".

Deze brief heeft Domela opgenomen in de brochure *Mijn Afscheid van de Kerk*. Hij hanteerde in zijn afscheidsrede nog enkele argumenten die hij al in zijn toespraak tot de Vrije Gemeente had gelanceerd: "Al wat de wetenschap ontdekte, het vond een heftige bestrijding van de zijde der kerk, al wat algemene ontwikkeling aanging, het kon rekenen op de tegenstand der kerk. Zo is het geschied dat de bloeitijden des geloofs de duisterste bladzijden waren in de geschiedenis der zedelijkheid van het menselijk geslacht... Daartoe wens ik niet mee te werken, neen de godsdienst die van en voor deze wereld is, is de rein menselijke *godsdienst der rede*, die de vervulling van de menselijke vermogens mogelijk maakt..."

En Domela besloot zijn rede aldus: "Vaarwel dus, allen die mij een goed hart toedragen; blijft mijner gedenken gelijk ik u doe. Tracht mens te worden: *meer* kan niet, *minder* hoeft niet, maar mens te zijn dat is uw bestemming vervullen... Met bewustheid de humaniteit te maken tot grondslag onzer levensbeschouwing, geen gebrekkig of halfslachtig werk te leveren -ziet daar ons werk. Laat ons daartoe elkanders lasten dragen, elkander steunen, opdat wij door eendracht machtig worden! Amen". Domela nam ontslag in zijn 32ste jaar, na negen jaar predikant te zijn geweest.

DE DAGERAAD

Al in 1880 werd Domela lid van de Vereniging 'De Dageraad'. Hij werd gekozen als een der afgevaardigden naar het Internationaal Vrijdenkers congres dat men in augustus te Brussel organiseerde. Er werd daar een Vrijdenkers Internationale opgericht door onder anderen Wilhelm Liebknecht, Jac. Moleschott, César de Paepe en Herbert Spencer, waaraan later de naam World Union of Freethinkers (WUF) zou worden gegeven. Domela ging ook aan het tijdschrift *De Dageraad* meewerken. Een jaar later werd hij gekozen tot voorzitter van de Haagse Vrije Gedachte. In *De Dageraad* gaat hij een polemiek aan met Floor Florensse (= A.J.E. van den Bogaert). Ook is hij enige tijd lid geweest van de onafhankelijke vrijmetselaarsloge 'Post Nubila Lux', waar Dr. F.C. Günst een belangrijke functie vervulde.

In september 1883 werd in Amsterdam een Internationale Koloniale Tentoonstelling georganiseerd. De vrijdenkers maakten van die gelegenheid gebruik om tegelijkertijd, maar afzonderlijk, een internationaal congres te houden. Domela, die het jaar daarvóór lid van het bestuur van 'De Dageraad' was geworden, behoorde ook tot de afgevaardigden en hield er een redevoering. In zijn bekende werk *Van Christen tot Anarchist* deed hij zelf verslag: "Datzelfde jaar onderscheidde zich ook door een Internationaal Vrijdenkerscongres te Amsterdam, waaraan werd deelgenomen door verschillende bekende per-

sonen zoals Ludwig Büchner, Charles Bradlaugh, Annie Besant, Dr. César de Paepe, Eduard Anseele en anderen. Ik behoorde als vrijdenker mede tot de vereniging De Dageraad, ja was zelfs lid van het hoofdbestuur. De sociaal-democraten vormden in die vereniging zo niet de meerderheid, dan toch een belangrijke minderheid en zo geschiedde het dat op dat congres door mij een rede werd gehouden over de invloed van het christendom op de wereld. Wij maakten gebruik van de gelegenheid om een afzonderlijke vergadering te houden in Neerlands Werkman waar De Paepe en Anseele het woord voerden naast mij, om zo propaganda te maken voor onze denkbeelden".

En over zijn verenigingsactiviteiten schreef Domela: "Ik was in die dagen tevens een ijverig medewerker aan het tijdschrift *De Dageraad*, zoals men reeds zien kan uit de tweede jaargang, waarin ik onder mijn naam artikelen schreef zoals: Het bankroet van liberalisme op staatkundig gebied; een voordracht ter herinnering van Lessing op diens honderdjarige sterfdag; of onder andere namen, zoals een artikel over Spinoza, door Criticus; de Modernen en Vrijdenkers door Philalethes. Ik kwam toen in aanraking met R.C. d'Ablaing van Giessenburg, Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, C.V. Gerritsen, Dr. P.C.F. Frowein, die allen een rol speelden in de vrijdenkersbeweging... Niet lang daarna stierf Karl Marx, namelijk op 14 maart 1883 en ik bracht hem mijn hulde en afscheidsgroet in *Recht voor Allen* en in het tijdschrift *De Dageraad* een In Memoriam (ter zijner herinnering) dat een korte biografie van hem bevat".

Toen Domela was toegetreden tot het hoofdbestuur van 'De Dageraad' trof hij daar een nogal heterogeen gezelschap aan. Als socialist ontmoette hij sterke tegenwerking van een groep liberaal getinte anti-socialisten als Elise A. Haighton, Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, J. Hobbel en Dr. J. van Vloten. Enkelen kozen voor Domela's inzichten: Dr. H.C. Muller en later J.A. Fortuyn. De tweestrijd ging persoonlijke vormen aannemen en culmineerde na het verschijnen van Hobbels brochure *Socialistisch Onverstand*. Deze gaf uiting aan zijn angst voor overrompeling van de vereniging door de socialistische leden, zoals zich dat in andere organisaties zou hebben voorgedaan.

Voor Domela en zijn beide medestanders was deze zaak aanleiding om te bedanken voor zowel het bestuurslidmaatschap als dat van de vereniging, door welke de socialisten werden 'gehetzt'. Voor Domela betekende de breuk in de praktijk slechts een onderbreking, want vijf jaar later, in 1889, was hij wederom medewerker aan het blad *De Dageraad*. Hij schreef ook afzonderlijke werken zoals *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis* (1892) en *Het Leven van Jezus* (1893). Een brochure uit 1891 kreeg als titel *'Generaal' Booth van het Heilsleger en zijn 'plan'*.

Naar aanleiding van het optreden van een minister, door wie het atheïsme gebrandmerkt werd als onwetenschappelijk, onzedelijk en gevaarlijk, gaf de afdeling Amsterdam van 'De Dageraad' in die jaren drie brochures uit, aanvankelijk anoniem, maar van Domela's hand: *Is het Atheïsme Onwetenschappelijk?*, *Is het Atheïsme Gevaarlijk?* en *Is het Atheïsme Onzedelijk?*. De laatste titel werd enige malen herdrukt, tot 1931 toe, toen weer een minister, deze keer de antirevolutionair Th. Heemskerk, een onzedelijkheidsverklaring aflegde. Gerhard Rijnders had voor de Roode Bi-

bliotheek ook een herdruk laten verschijnen, getiteld *Is het Ongeloof Onzedelijk?*, met weglating van de initialen F.D.N. Domela huldigde zelf het atheïsme, maar had bezwaar tegen een agressieve versie, zoals die van Jac. Moleschott.

VRIJDENKERS INTERNATIONALE

Domela bezocht in september 1904 en 1905 twee internationale vrijdenkerscongressen in Rome en Parijs, als afgevaardigde van ongeorganiseerde resp. georganiseerde vrijdenkers. In *Van Christen tot Anarchist* vindt men zijn visie op deze twee manifestaties: "Er was een oproeping gedaan om een congres van Vrijdenkers te houden te Rome, tevens een demonstratie ten gunste van de scheiding van kerk en staat, welke zaak in Frankrijk aan de orde was gesteld. Hier te lande nam men een eigenaardig standpunt in, men achtte het niet nodig, de meeste vraagpunten hadden voor ons die zoveel verder waren, niet zo heel veel waarde... Ik wist echter de vereniging De Dageraad de weg op te stuwen om wel mee te doen en ofschoon niet zonder moeite gelukte het mij te doen besluiten dat Nederland, de bakermat der vrijheid, zich niet zou isoleren uit het internationaal verband, maar ook zijn stem aldaar zou doen horen. A.E. Mendell, de redacteur van het blad *De Vrije Gedachte*, werd als afgevaardigde aangewezen. Maar enige personen wisten wat geld bij elkaar te brengen en zo ging ik erheen als afgevaardigde der niet-georganiseerde vrijdenkers. Het was een grootse betoging, die zodanig meesleepte dat zelfs de redacteur der *Vrije Gedachte*, die er aanvankelijk niet veel in zag, onder de indruk gekomen schreef dat dit congres "de waarde van een historische gebeurtenis van grote betekenis" bezat... Daar wandelde Ernst Haeckel, de grote natuurwetenschappelijke heros, die op meesterlijke wijze de erfenis van Darwin aanvaardde en vruchtbaar maakte, de 'doodgraver van het christendom', zoals een orthodox predikant hem eens noemde, oftewel de antichrist in eigen persoon, de vleesgeworden duivel in 's pausen ogen, heel kalm rond met de bekende hoogleraar Giuseppe Sergi. Daar zag men Ferdinand Buisson en George Renard uit Frankrijk, Hector Denis/George Lorand uit België, benevens de kamerleden Léon Furnémont, de ijverige secretaris en regelaar van het congres, en Célestin Demblon; Nicolas Salmeron en Francisco Ferrer uit Spanje, welke laatste sinds de aanslag op de jeugdige koning van Spanje op 31 mei 1906 een jaar lang in de gevangenis zuchtte uit haat der clericalen tegen de door hem gestichte Moderne school in Spanje, ofschoon hij geen part of deel aan die aanslag heeft gehad. Verder was daar aanwezig de bekende Moncure Daniel Conway uit Amerika, de vriend van David Friedrich Strauss en Ernest Renan, en M.M. Mangasarian, de schrijver van de *Wereld zonder God*, een catechismus voor vrijdenkers, die in de nieuwe wereld grote opgang maakte en vertaald is in verschillende talen, ook in het Hollands... Alleen het aantal afgevaardigden bedroeg 4000 personen uit alle delen der wereld..."

"Op het congres waren zeer verschillende stromingen bij elkander, zoals vrijmetselaars, republikeinen, radicalen, sociaal-democraten, anarchisten en over 't algemeen genomen kan men zeggen, dat zij zich goed met elkander verdroegen, al hadden er soms botsingen plaats, die een ernstig aanzien dreigden te krijgen... Ten opzichte van het vraagpunt, het dogma en de

wetenschap, nam men een resolutie aan, waarin gezegd wordt: de vrije gedachte is *wereldlijk* (laïque), *democratisch* en *sociaal*, dat wil zeggen zij verwerpt in naam der waardigheid van de menselijke persoonlijkheid dit driedubbele juk: het machtsmisbruik van het gezag op godsdienstig, van het privilege op politiek en van het kapitaal op economisch gebied... Ten opzichte van het vraagpunt van de scheiding van kerk en staat had niet veel discussie plaats... Als woordvoerder der anarchisten trad ik op verzoek der vooraf gehouden vergadering op, om te betogen dat hoewel die scheiding op zichzelf goed is en noodzakelijk, wij daarmede niet tevreden mogen zijn. Want is de kerk een hindernis voor de vooruitgang van het menselijk geslacht, de staat is het ook en daarom is het niet genoeg kerk en staat te scheiden, maar men moet ook werken voor de verdwijning van de staat... Ik ben vast overtuigd dat dit Vrijdenkerscongres een flinke stoot heeft gegeven aan de scheiding van kerk en staat in Frankrijk en om nog een laatste stootje te geven besloot men, ook met zijn medewerking, het volgend jaar te Parijs samen te komen."

"Dat congres te Parijs (1905) had een schitterend verloop... Wat bijzonder opviel, was de vrije geest die er heerste, veel vrijer dan op de congressen der sociaal-democraten, ja eigenaardig dat de enkele sociaal-democraten, die aan vrijdenkers-congressen deelnemen -het zijn er maar enkelen, want het gros is bang zich door deelname te compromiteren bij de stembus- zich daar veel vrijer en verdraagzamer gedragen dan anders het geval is. Twee belangrijke zaken werden op het congres behandeld, te weten: de moraal zonder God, en de Vrije Gedachte en het Pacifisme... Bij de tweede kwestie kwam in behandeling het Anti-militarisme en door mij was op de dagorde geplaatst het vraagpunt, dat reeds in 1891 op het Internationaal Socialistencongres door mij was behandeld en daar zo slecht was ont-

vangen. En hoe geheel anders was dit hier! Zeker, er waren ook tegenstanders, maar met overgrote meerderheid werd het voorstel aangenomen, dat door mij voorgesteld en toegelicht was, luidende: "Het Vrijdenkerscongres te Parijs in september 1905, overwegende dat de Vrije Gedachte en het Militarisme een onoplosbare tegenstelling vormen, daar de Vrije Gedachte strijdt met de argumenten der rede en het Militarisme met de wapenen van het brutaal geweld, overwegende dat men alleen de gevolgen kan bestrijden door het opheffen der oorzaken, verklaart dat noch de verbeteringen in het leger, noch de vermindering der legers, noch de gewapende natie (het Volksleger) het resultaat kunnen verschaffen dat men nastreeft, maar alleen de formule: *Geen man en geen cent aan het militarisme*, de wortel van het kwaad aantast, proclameert deze formule als de uitdrukking der menselijke rede en keurt elke agitatie in die zin goed".
"...Dit congres is daardoor een grote schrede verder gegaan dan al zijn voorgangers en vormt dus ene belangrijke periode in de geschiedenis van de vooruitgang van het menselijk geslacht."
Zo een gunstige indruk als Domela van de congressen van 1904 en 1905 had behouden, hadden andere afgevaardigden als A.E. Mendell niet opgedaan. Men had zich gemanipuleerd gevoeld door de anarchistische socialisten. Toch is dit verschil van inzicht geen aanleiding geworden om Domela's verdere medewerking te weren.

LAATSTE JAREN

In 1906 vierde 'De Dageraad' zijn 50-jarig bestaan met een grote bijeenkomst, waar ook Domela het woord voerde, en met het gedenkboek *De Dageraad, Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen 1856-1906*, óók weer met een bijdrage van Domela (Vrijdenken en Egoïsme). Hij ging in 1908 tevens medewerken aan het heropgerichte blad *De Dageraad*. Daarnaast was het tijdschrift *De Vrije Gedachte* in 1907 gereorganiseerd onder redactie van A.E. Mendell. Domela ging ook hieraan zijn medewerking verlenen en hij schreef tussen 1907 en 1912 een zevental artikelen, en wel: Een Woordenspel (Kan de wetenschap vrij zijn?); Alweer zedelijk dood verklaard (door de Protestantenbond); de Modernisten en de strijd van Rome tegen hen; Multatuli als ketter bij uitnemendheid; Multatuli als wijsgeer en denker; Het Kerstfeest als Natuurfeest; Begroeting van het Congres te Brussel in 1910. Dit laatste was de rede die Domela daar had uitgesproken.
Op 21 december 1909 vond te Haarlem het geruchtmakende debat plaats tussen dr. A.H. de Hartog, predikant en stichter van de Vereniging 'De Middaghoogte' en F. Domela Nieuwenhuis. Het onderwerp *De Godsdienst gehandhaafd door de Wetenschap* trok zoveel belangstellenden dat de dertienhonderd toegangskaarten in één dag waren uitverkocht. De Dageraad gaf een stenografisch verslag als brochure uit. Domela die grote bewondering voor Multatuli had, trad in 1910 uit het huldigingscomité, toen naar zijn mening Multatuli te weinig als vrijdenker werd belicht.
In 1912 nam Domela deel aan het Internationaal Vrijdenkerscongres te Münster, met een redevoering over het belang van vrije opvoeding. Datzelfde jaar hield hij nog een spreekbeurt op het Internationaal Congres voor Zedelijke Opvoeding te Den Haag, waaraan medewerking werd verleend door 'De Dageraad' en 'De

Weezenkas'. 'De Dageraad' publiceerde zijn brochure *De Roeping van den Mensch is... Mensch te zijn* (1912) en *De Vrijdenker en zijn Ongeloof* (1913).
In het jaar 1914 verscheen naast de bestaande vrijdenkersbladen *Ontwikkeling*, Populair Maandschrift voor Natuurwetenschappelijke Vraagstukken, onder redactie van Henrik Schutjes, bij de Dageraadsuitgever J. van Loo te Amsterdam. Het blad heeft slechts één jaargang beleefd met onder andere twee bijdragen van Domela: *Denis Diderot*, ter herinnering aan zijn 200ste geboortedag (de tekst van een Dageraadslezing in oktober 1913 te Amsterdam uitgesproken) en *Johann Gottlieb Fichte*, wiens honderdjarige sterfdag werd herdacht.

In 1916 werd Domela's zeventigste verjaardag met medewerking van 'De Dageraad' op grootse wijze gevierd. Ter gelegenheid van die feestdag werd ook een gedenkboek uitgegeven. Dat jaar bracht B. Reyndorp ook hulde aan Domela op het vrijdenkerscongres te Rotterdam. In zijn woonplaats Hilversum is hij op 18 november 1919 in de ouderdom van bijna 73 jaar gestorven. Voor de anarchistische, de socialistische en de vrijdenkersbeweging betekende Domela's dood een gevoelig verlies.

GÉ NABRINK: "DOMELA DACHT DAT DE MENSEN ZIJN VOORBEELD ZOUDEN VOLGEN"

Jaap van der Laan & Hans Ramaer

Op 16 september organiseerde De Vrije Gedachte in Rotterdam de derde Anton Constandselezing. Spreker: Gé Nabrink, onderwerp: sexuele hervorming. Gé Nabrink (86) -volgens Igor Cornelissen in 'Vrij Nederland' van 29-3-1986 'de reformist onder de anarchisten'- kent men vooral door zijn werk voor de NVSH, de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming. In 1978 publiceerde hij bij de SUN een geschiedenis van deze organisatie en haar voorloper de Nieuw Malthusiaanse Bond (NMB). Behalve als mede-oprichter van de NVSH is Nabrink bekend door zijn bibliografie van, over en in verband met Domela Nieuwenhuis, die in 1986 bij Brill uitkwam. Een zojuist voltooide Domela-studie wacht nog op publicatie.
Nabrink kwam net als Herman Groenendaal en Herman Schuurman via de vrije jeugdbeweging in contact met het anarchisme. In de jaren twintig en dertig was hij vooral actief in het IAMV, de anarchistisch getinte organisatie van anti-militaristen. Als IAMV-bestuurder was hij ook betrokken bij de Liga tegen Imperialisme en bij het Antifo, het actiecomité tegen fascisme en oorlog, waarin anarchisten en revolutionaire socialisten samen werkten. Enkele malen werd Nabrink, die al op jonge leeftijd een antiquariaat dreef, wegens verkoop van 'verboden' literatuur vervolgd en ook zat hij wegens opruiing een half jaar in de gevangenis. AS-redacteuren Jaap van der Laan en Hans Ramaer en gastredacteur Bert Altena hadden een gesprek met hem. Over Domela Nieuwenhuis, zijn leven en werk en zijn invloed op het anarchisme in Nederland.

"Als jongen heb ik Domela een keer horen spreken, maar die gebeurtenis heeft geen herinnering nagelaten. Te lezen begon ik hem na zijn dood in 1919. En toen ik in de jaren twintig als IAMV-er spreekbeurten ging houden was Domela mijn belangrijkste bron van inspiratie. Vooral zijn opvattingen over het anti-militarisme en het anti-kolonialisme ('Indië los van Holland') hadden op de hele anarchistische beweging, en dus ook op mij, een grote invloed. Zo herinner ik me dat er geen openbare vergadering gehouden kon worden of de naam van Domela werd genoemd. Hij bezielde als het ware de anarchisten en antimilitaristen, hoewel ik denk dat Domela indertijd een overdreven grote verwachting van het dienst weigeren had.

Domela heeft onnoemelijk veel geschreven en er rijpte al vroeg bij mij het idee om een bibliografie samen te stellen. Tenslotte was ik als antiqaar gewend om met kaartsystemen te werken. Voor de oorlog ben ik met het voorbereidende werk begonnen en het heeft dus een halve eeuw geduurd voordat die bibliografie rond was en gepubliceerd kon worden. Ik ben boos dat ZWO alleen deel I, de geschriften van Domela zelf, heeft gesubsidieerd, en dat ik deel II, met de publicaties over hem, uit eigen zak heb kunnen betalen.

Maar goed, Domela heeft dus onnoemelijk veel geschreven. Heel kernachtig en beknopt vind je zijn opvattingen geformuleerd in een brochure uit 1909. Die is getiteld 'Anarchisme' en verscheen in de Pro en Contrareeks van Hollandia in Baarn. Daarin zegt hij onder meer: we zijn contra het wettelijk huwelijk omdat het onzedelijk is; omdat het twee mensen voor hun leven aan elkaar bindt zonder dat men weten kan of zij op den duur wel bij elkaar passen; omdat het de man tot eigenaar van vrouw en kinderen maakt en zo meester en slaven kweekt.

Domela had een vrij radicaal standpunt in *sexualibus*. Hij was geloof ik wat men nu trouw noemt, wilde dat ook zijn. Hij had een voor zijn tijd progressieve houding ten opzichte van homosexualiteit. In 1881 vergeleek hij in een artikel over Malthus een homosexueel met iemand die een bochel heeft. De een heeft een aandoening aan de wervelkolom en de ander een andere aandoening. Dat was vergeleken bij de afwijzende houding van het burgerdom al revolutionair. Toch moet je niet vergeten dat Domela het oneens was met de Malthusianen, die voor geboorteregeling waren. Volgens hem was het gebruik van voorbehoedmiddelen wel nuttig, maar het hield de mensen tegelijk af van de strijd tegen het kapitalisme. Men moest de armoede bestrijden, niet via het klein houden van het gezin, maar door het vernietigen van het kapitalisme.

Die opvattingen van Domela over het sexuele vraagstuk zijn van invloed geweest op mijn denken, maar in de jaren dertig drongen de inzichten van Freud en later van Reich in onze anarchistische kringen door. En toen bleek uitermate duidelijk het nut van de psycho-analyse, gecombineerd met maatschappelijke veranderingen. Volgens Malthus was er een mechanisme dat de bevolking niet sneller kan toenemen dan de productiemiddelen en Reich zei, als de mensen het willen moeten de geboorten geregeld worden, maar primair moet er gestreden worden tegen het kapitalisme want daar is het een onderdeel van. Die ideeën van Reich waren dus voor een deel die van Domela en voor een deel van na Domela.

Met Flip Geers, hispanoloog in Groningen en een goede vriend, schreef ik in 1936 een stuk 'Cultuurvernieuwing'. Daar vind je die inzichten over sexualiteit en anarchisme van ons helemaal in terug. En als ik het herlees dan is het toch of je ook Domela hoort. Luister maar: "De samenleving leert ons dat de mens sedert eeuwen steeds geremder, biologisch mismaakter en ongelukkiger wordt doordat zijn sexuele leven persoonlijk en sociaal onvrij is en aan neurosen, hysterie en infantilisme ten prooi is. De sexuele nood is even schrikwekkend als de economische. En beide zijn even overbodig, dankzij de sexuele wetenschap, respectievelijk de techniek. Doch beide zijn in stand gehouden door en ten bate van het kapitalisme met zijn burgerlijke ideologie en ideaal".

Een factor die je altijd in de gaten moet houden bij Domela is de waarde die hij aan pedagogiek hechtte. Niet voor niets was hij zo bevriend met Ferrer, was hij de man achter de vrije scholen. In mijn boek over Domela heb ik ook een hoofdstuk over Ferrer opgenomen, want diens ideeën waren ook die van Domela. Nu moet ik zeggen dat ik in die vele jaren in wat men de beweging noemt, maar eigenlijk een aantal *inner circles* is, tot de overtuiging ben gekomen dat als er al verbeteringen op grote schaal mogelijk zijn, die tot stand komen door een nieuwe opvoeding. Thuis natuurlijk, maar ook op school en in instellingen. In de tijd van Domela had je dus een paar vrije scholen. Er was een libertaire school in Zaandam en er is er een in het Gooi geweest, in Hilversum of Bussum. En later had je natuurlijk de Werkplaats van Kees Boeke. Die scholen gingen uit van de beginselen van Ferrèr en Domela en ook min of meer van Ellen Key. Dat waren wat we nu basisscholen noemen. Als anarchisten waren we voor openbaar onderwijs, iedereen moest gelijke rechten hebben. Maar toen kwamen we in de knel met dat bijzonder onderwijs wat we tegelijkertijd voorstonden. We waren van mening dat alle arbeiders goed onderwijs moesten hebben en dat kon alleen maar van het openbaar onderwijs komen. Maar het Montessori-onderwijs werd gegeven op bijzondere scholen. Nu is dat veranderd en wordt het Montessori-onderwijs net zo behandeld als gewone openbare scholen.
In de tijd van Domela had je die verrekte christelijke en roomse scholen natuurlijk. Domela heeft voor die libertaire scholen geschreven, want het openbaar onderwijs betekende toen niet veel. Dat vormde de minderheid. Als anarchisten waren we dus voor openbaar onderwijs voor allen. Nu zou ik dat wat genuanceerder zeggen.

Domela heeft kleur gegeven aan die verschillende groepjes anarchisten in Nederland. Hij deed een beroep op de mens als persoon. De machtsvraag bleef bij Domela op de achtergrond. Hij pleitte niet voor een absoluut individualisme zoals Stirner, maar het ging er wèl om je los te maken uit de massa. Jan Romein, de historicus, heeft hem terecht een 'erflater van onze beschaving' genoemd. Maar ook een 'sectariër' en dat is wat overdreven.
Kijk, je moet dat zo begrijpen. Domela was voorstander van incidentele acties, demonstraties, manifestaties, uitgaven, bladen, boeken, met een beperkt doel. Wat je kon afronden. Maar, en dat blijkt uit zijn Gedenkschriften, als het gaat om lange verbanden, dan kwam onmiddellijk de twijfel. De twijfel die hij kende van

zijn opvoeding, Want hoe ver is men niet telkens weer afgeweken van de lijn van het christendom.
Een van die dingen die hij letterlijk Luther had kunnen nazeggen is 'Wanneer ik wist dat morgen de wereld zou vergaan, dan nog zou ik vandaag mijn appelboompje planten'. Dat idee vind je steeds bij Domela terug: ook wanneer het nog zo'n rotzooi wordt moeten we de moed niet opgeven. Dat heeft hij altijd weer uitgedragen. Maar in de beweging zag hij die tendens tot fundamentalisme, die hij zo goed kende uit zijn jeugd. Je kunt dus zeggen dat hij voorstander was van organisatie, mits deze maar niet tot eindeloze verschillen zou leiden.
Nee, ik denk niet dat je kan zeggen dat Domela heeft geprobeerd om de ontwikkeling van de anarchistische vakbeweging, het syndicalisme, af te remmen. Afremmen is veel te sterk. Dat lees je niet in zijn Gedenkschriften, want Domela had helemaal niets tegen stakingen, integendeel. Maar... een staking was nog te overzien.
Het syndicalisme, het NAS, was hem niet onverschillig. Hij was alleen bang dat zich in dat NAS steeds weer scheidingen zouden voltrekken, strijd tussen de ene vakbond en de andere. En ook angst voor dat eeuwige fundamentalisme, want voor sommigen was het NAS niet anarchistisch genoeg, niet zuiver, en anderen vonden het zo al lang goed. Ja, dat speelde een grote rol.
De historie van de kerk had Domela geleerd dat vaste organisaties, dus ook het NAS, tot splitsingen leiden. Tot syndicalisme, tot federalisme, tot christen-anarchisme. Domela wilde al die richtingen niet samenbrengen in één organisatie. Ze konden volgens hem het beste naast elkaar en los van elkaar bestaan. Het is een standpunt dat je zeker wel verdedigen kunt en dat in de anarchistische beweging tot op de dag van vandaag, soms tot in het absurde, is verdedigd. In dat opzicht zijn de opvattingen van Domela zeker van invloed geweest.

We hebben het nu wel over Domela en het anarchisme in Nederland, maar je mag niet uit het oog verliezen dat hij ook een internationale figuur was. Ik bedoel dat zijn internationale invloed groot was als je het hebt over de theorievorming en gering als je het hebt over de praktijk. Van zijn duizenden artikelen zijn er regelmatig vertalingen in buitenlandse bladen verschenen. Zijn internationale contacten bestonden hoofdzakelijk uit contacten met de voorgangers van de vrijdenkers, de sociaal-democraten en van de anarchisten. En als hij in het buitenland was, ja dan was hij wel eens eregast en hield hij een toespraak. Maar je kan niet spreken van grote invloed in die bewegingen. Wèl als leraar natuurlijk. Dat punt moeten we niet over het hoofd zien.
Hij is in Italië geweest, in Zwitserland. In Frankrijk heeft hij de congressen van de vrijdenkers bijgewoond. En hij was in Duitsland, nam deel aan de strijd tegen de Duitse sociaal-democraten over het parlementarisme. Kijk, dat anti-parlementarisme heeft pas gestalte gekregen door Domela. Daarvóór was er nog geen sprake van. En toen Domela zei dat het werken in het parlement volstrekt zinloos was, dat hij anti-parlementair werd, toen was dat volkomen nieuw. Als je nu een enquete zou houden dan zouden veel meer mensen zeggen: het parlement kan me gestolen worden. Alleen niet uit overtuiging, maar uit luiheid. Dat is het verschil en de ellende.
Toen ik eind jaren twintig in Friesland was voor een serie spreekbeur-

ten zag ik met eigen ogen hoe de mensen daar leefden. Domela had in hun bedstee geslapen, meegegeten met wat er op tafel kwam, gedeeld in hun dagelijkse ervaringen. Het is daarom begrijpelijk dat die solidariteit en die eerlijkheid van Domela spreekwoordelijk waren. Dat men hem achtte, vereerde en hem 'onze verlosser' noemde. Je kan dat alles natuurlijk weinig anarchistisch vinden, maar je moet die dingen zien in het licht van de tijd.
Domela's invloed in de beweging was die van de leraar, van de voorganger en dat was hij uit traditie. Hij sprak een taal die de mensen begrepen, gaf met voorbeelden aan: zó zouden jullie het moeten doen. Hij was een leraar, niet een agitator en daarom is het monument van hem in Amsterdam, met die ene arm omhoog, eigenlijk niet zo erg passend.
Als voorganger, als leraar probeerde hij de mensen altijd weer kennis en wijsheid bij te brengen. Vergeet niet dat hij natuurlijk veel meer wist dan de anderen in de beweging. Hij was bijna de enige in dat milieu die een aantal vreemde talen las. Wie kon Kropotkin lezen, wie Reclus, wie Guyot? Domela stelde zich tot taak om dat werk voor de mensen toegankelijk te maken. Daaraan wijdde hij al zijn krachten, aan leren, aan opvoeden, aan vertrouwen geven. Maar hij heeft, en dat is waarschijnlijk een stukje erfenis van zijn verleden als predikant, ook de fout gemaakt om te denken dat wanneer je het goede doet, dat vanzelf cumuleert. Als ik uit het parlement ga, dan zullen de arbeiders na verloop van tijd inzien dat ik gelijk heb. Dan komt de schone dag, de dag van het heil.
Nu leefde het idee dat éénmaal de revolutie zou komen niet alleen bij Domela, ook niet alleen bij anarchisten. Je vindt het idee ook bij sociaal-democraten: 'Eens zal de Internationale heersen op aard'. Boutens schrijft: "Morgen zult ge zeker komen/morgen is de dag der dagen/morgen worden duizend vragen/schijn en schaduw weggenomen/morgen zult ge zeker komen". Maar die morgen komt alleen niet. Dat wachten op morgen heeft geen enkele *raison*. Daarom kies ik voor de woorden: "Dat wat ge heden niet doet, dat zult ge nimmer doen". Ik heb ze in een geschriftje toegeschreven aan Landauer, maar Herman Musaph heeft me er op gewezen dat ze uit de Torah komen.
Domela heeft gedacht dat de mensen zijn voorbeeld zouden volgen. Dat is zijn misrekening, waarbij je overigens zijn christelijke achtergrond niet mag verwaarlozen. Maar ik ga niet zo ver als Quack. Ik geloof niet dat Domela's hele leven daardoor bepaald is en ik geloof ook niet in dat eeuwige schuldgevoel van Domela dat hem tot alle dingen dwong. Maar wèl tot een aantal. Een deel van het vertrouwen in de toekomst, ja, dat komt ook uit de godsdienst.

Jullie verbazen je er over dat Domela zoveel vertrouwen had in Gerhard Rijnders, iemand van het tweede plan. Inderdaad was Rijnders één van de weinigen in de vrij-socialistische beweging met wie Domela op vertrouwelijke voet stond. In zijn Gedenkschriften zal je geen bittere opmerking over Rijnders tegenkomen, terwijl hij wèl kritiek heeft op Cornelissen en noem maar op. Toch is daar wel een verklaring voor.
Rijnders was door en door een zakenman, die vrij veel geld nodig had om te leven en geen geld had. En als hij geld had, dat slordig beheerde. Ik geloof dat Rijnders in theoretisch opzicht wel eerlijk was, maar dat hij veel

concessies deed aan de omgangsvormen. En er ondertussen ook geen been in zag om rotstreken uit te halen. Rijnders heeft de beweging bezwendeld, was niet betrouwbaar. Hij heeft Domela kunnen verleiden om de meest onbenullige prullaria voor hem te vertalen. Domela heeft Rijnders in leven gehouden, niet financieel want toen was Domela al arm, maar door de psychische steun die hij hem gaf.
Rijnders was een middenstander, maar hoe je het ook bekijkt, zijn doorzettingsvermogen dwingt bewondering af. Hij was het die voor een constante stroom boeken en brochures zorgde. Zonder de uitgeverij van Rijnders was er niets geweest. Een tijd lang heeft Domela met Van der Loo gewerkt, onder andere om een populaire versie van Multatuli van de grond te krijgen.
Je moet Rijnders dus ten goede houden dat hij jaar in jaar uit is doorgegaan. Steeds in kleine oplagen, steeds gesappel. En ik denk dat Domela dat als een belangrijke verdienste heeft gezien. En niemand was hem zo trouw als Rijnders. Ja, óók om de centen, maar toch!
Domela kwam uit een hogere sociale klasse, gesloten voor andere milieus en daarvan heeft hij altijd iets behouden. De arbeiders waardeerden hem, maar er bleef afstand, distantie. Die sociale afstand tussen Domela en Rijnders was kleiner. Als je zo terughoudend bent als Domela en je hebt eenmaal een vriend, zou je dan niet je best doen om hem te helpen? Want vergeet niet dat zijn eigen klassegenoten hem een dwaas vonden, onaangepast.
Domela heeft een aantal jaren een salaris gehad als predikant. Daarna een paar jaar als kamerlid. Veel pensioen kan hij niet gehad hebben. In 1886 is zijn tweede moeder overleden en die heeft hem een klein kapitaal nagelaten. Dat kapitaal heeft hij niet erg goed beheerd. Hij heeft het aan allerlei onzin, zeggen we nu, uitgegeven. Nooit deed iemand tevergeefs een beroep op hem. Domela betaalde de onkosten, de zaalhuur, de annonces in de kranten en de overige uitgaven.
Als hij vond dat iets gedaan moest worden dan deed hij dat. Hij nam een aandeel in de kosten van zaal Concordia in Amsterdam, hij heeft voor een deel het werk van Rijnders betaald. En zo is dat geld opgegaan, zodat hij tenslotte niets meer had en arm gestorven is. Het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds heeft de laatste jaren van zijn leven voor hem moeten zorgen. Maar op een bepaald moment is hij wellicht rijk geweest. Hij kwam uit een welgesteld milieu, uit een milieu van hoogleraren. Dat waren geen *richards*, maar toch met geld. Dat heeft hij er, zoals de vijand zegt, doorgejaagd. Maar als ascetische man heeft Domela het er niet doorgejaagd, de beweging heeft het opgemaakt. Beter gezegd: alles wat hij had was bestemd voor de beweging."

CONFERENTIES

Het *Platform voor Socialisme en Anti-militarisme* organiseert onder het motto *Gistend socialisme* op 7 oktober een conferentie in Den Bosch. Plaats: Lijntheater, Papenhulst 26 (15 min. van station). Sprekers: F. v.d. Spek (Platform), J. Niezing (polemoloog) en T. Salemink (filosoof). Aanvang: 12.00 uur. Infomap verkrijgbaar à *f*7,50 op giro 4781650 t.n.v. H. Boon te Culemborg.
De vereniging *'t Kan Anders* organiseert onder het motto *Socialisme en macht - een tegenstelling?* op 28 oktober een conferentie in Zwolle. Plaats: Buitensocieteit, Stationsplein 1. Sprekers: W. Willems (Groen Links) en H. Ramaer (De AS). Aanvang 10.30 uur. Aanmelding vooraf bij E. v.d. Tuin, Nesdijk 47a, 1861 MH Bergen.

DOMELA NIEUWENHUIS' KRITIEK OP OPVOEDING, ONDERWIJS EN GODSDIENST

Simon Radius

In dit artikel wil ik kort twee aspecten van het werk van Domela Nieuwenhuis bespreken: zijn principiële kritiek op opvoeding en onderwijs, en op de godsdienst, twee fundamentele inrichtingen van onze maatschappij. Wanneer Domela in 1879 uit de kerk treedt is hij niet de eerste theoloog die deze stap doet: C. Busken Huet en Allard Pierson deden dat al eerder, resp. in 1862 en 1865. Maar DN volgt andere wegen en wordt, tenslotte al vrij vroeg, de exponent van het vrijdenken, het anarchisme en het atheïsme dat in de loop der jaren de wortels blootlegt van de autoritaire staat en zijn leger, politie, justitie, godsdienst, opvoeding en onderwijs.

In zekere zin kunnen wij hem de nestor noemen van wat wij sinds de jaren zestig de anti-autoritaire opvoeding en scholing zijn gaan noemen. De anti-Kerk-tochten van De Dageraad in de jaren dertig zijn onder andere de vrucht van DN's arbeid, tien jaar na diens dood. Als kind was ik trots op mijn vader, die meereed in twee afgeladen autobussen met atheïsten op weg naar Maastricht om daar 'het Vrije Denken' te brengen. Maar de bussen kwamen niet verder dan Venlo, waar alle ruiten door een woedende menigte kapot werden gesmeten.

Bij DN lag het accent op de opvoeding van mensen tot zelfbewuste wezens. Typisch voorbeeld van DN's bijdrage daartoe zijn de *Vertellingen voor het volk* (1903), een mengeling van parabels, fabels en gelijkenissen van hemzelf, maar ook naar Turgenjew, Voltaire, Strindberg, Multatuli, Boeddha, Aristoteles, Gorki, La Fontaine, etc. En gericht op arbeiders uit de tijd dat de leerplicht nog moest komen. In 'Wat rechtspraak is' parodieert hij het instituut justitie (blz. 57). In 'De muilezel en zijn vader' (blz. 12) de enkeling: "Een rijk man bezat een stuk grond, waarop een muilezel liep te grazen. Ik wil je voor den ploeg spannen, zeide de man tot den muilezel, en je dezen grond laten omwerken teneinde er meloenen waarvan ik zoo'n liefhebber ben, te planten. Wat jou betreft, gij zult er overvloedig voedsel vinden in haar stengels. De muilezel antwoordde: Indien ik aanneem op die voorwaarde te werken, zult gij àl de meloenen hebben en ik zal er veel slechter aan toe zijn dan op heden, want ik zal slechts verdroogde en taaie stengels te eten krijgen in plaats van versch, goed gras. Ik zal het dus niet doen. Er is weinig met je te redeneeren, hernam de rijke man,- je vader had slechts distelen voor zijn voedsel, dat was alles, en ondanks dat, werkte hij zestien uur per dag zonder te mopperen. Dat is ongelukkig waar, zei de muilezel, -maar gij weet toch wel dat mijn vader een ... ezel was."

Gaan de *Vertellingen voor het volk* over allerlei aspecten van macht en onmacht in het heersend maatschappelijk bestel, in zijn brochure *Een galerij van Bijbelsche Personen (ter leering en navolging voorgehouden)* werkt hij heel gericht maar één aspect uit van de opvoeding: in hoeverre zijn de grote bijbelse figuren een 'voorbeeld' voor onze kinderen? Het goede voor-

beeld is in de pedagogiek immers een van de belangrijkste opvoedingsfactoren.
Aan de hand van twee en twintig voorbeelden laat Domela zien dat deze voorbeeldige mensen niet zo'n goed voorbeeld en zelfs slechte voorbeelden zijn. Domela is uiteraard geen zedenmeester, maar wat hij 'onthult' is toch van dien aard, dat de lezer geneigd is de bijbel er even bij te halen. Dat voorzag DN kennelijk, want elke bladzijde staat vol verwijzingen naar de oorspronkelijke bijbelteksten. Na een korte inleiding over de plaats van de bijbel zelf ("geschreven onder de directe ingeving van den Heiligen Geest", volgens de orthodoxen, of "een boek dat onovertroffen is in schandelijke taal en walgelijke vuiligheden" volgens Multatuli en "wie het ontkent heeft nooit dat boek gelezen") neemt hij Adam en Eva bij de kop: "een stelletje lafbekken, dat elkaar de schuld geeft en die niet eens de verantwoordelijkheid durfden dragen over hetgeen zij gedaan hadden". Slecht voorbeeld dus voor kinderen, die meestal best weten wanneer je liegt.
Na tweeëntwintig bladzijden, waarin ook God en Jezus onder handen worden genomen, blijkt DN een kleine catalogus geschreven te hebben van moord en doodslag gepleegd door voorbeeldige figuren. Abraham is een souteneur en een overspelige misdadiger (de tekstverwijzingen liegen er niet om!). Loth voert een leven van doodslag en pure incest. In Exodus 11,5 wil de Farao dat alle eerstgeborenen, van de gewone dienstmaagden tot aan de hoge adel toe, gewurgd en gedood worden. Ook Voltaire verwijst naar deze bijbeltekst. Het boek Jozua slaat alle records, zegt DN: hele steden worden uitgemoord, vrouwen en kinderen worden het hele bijbelboek door gewurgd en gedood in 24 hoofdstukken. Mozes laat hele dorpen onder de grond verdwijnen "en de aarde opende haar mond en verslond hen met hun huizen".
In Numeri 16, 44-50 is God zelf de beruchte God der Wrake. En in Koningen 11, 1-4 staat: "En de Koning Salomo had veel vreemde vrouwen lief, en dat náást de dochter van de Farao: moabitische, ammonitische, edomitische, sidonische en hethietische waarvan de Heere gezegd had dat hij tot hen niet mocht ingaan. En zij allen kregen kinderen van het zaad van Salomo". In I Koningen 18, 40 slacht Elia gewoon de profeten van Baäl. Daarna komt DN, na de bespreking van Elisa, tot de fraaie zinswending: "...als men deze galerij van oudtestamentische figuren de revue eens liet passeren zonder te zeggen wie het waren en wáár van hen verteld werd... er zou waarschijnlijk niemand worden gevonden die er aan twijfelde dat hem een galerij van misdadigers werd voortgezet". En ook hier weer die steeds herhaalde zinsnede: en is dàt nu hèt boek van de godsdienst waaruit de kinderen de zedelijkheid moeten leren? Om dan ironisch door te gaan met "...die vuile ongeloovigen, die niet eens hun zedelijkheid willen aanleren van de navolgingswaardige bijbelheiligen. Zedelijkheid die op deze godsdienst steunt is van nul en gener waarde". Nieuwenhuis zag dan ook meer in de vredelievende Boeddha dan in de gekruisigde Jezus.
Ook het Nieuwe Testament krijgt een kleine opknapbeurt: Maria werd zwanger van een andere man dan haar wettige echtgenoot Josef. Johannes de Dooper vergelijkt hij met een gorilla. Petrus is een groter lafaard en allesbehalve een rots. Jezus zelf verloochent zijn eigen moeder en bevor-

dert de bezopenheid door van water wijn te maken (een gruwel in de ogen van DN als vegetariër en geheelonthouder). En dit alles wordt nog overtroffen door de tweeduizend zwijnen die Jezus in de afgrond laat verdwijnen (Marcus 5, 1-20), terwijl ieder die tegen Jezus is, afgeschilderd wordt als slangen- en adderengebroed door Jezus hoogstpersoonlijk. Het ezeltje waarop hij Jeruzalem binnenreed was trouwens ook gestolen. Over Paulus raakt DN niet uitgepraat, vandaar dat zijn beschrijving maar kort is: een ontoerekeningsvatbare fanaticus en een vijand van vrouwen.

EXPONENT

DN heeft maar een kleine bloemlezing gemaakt. Krasse voorbeelden zijn ook bijvoorbeeld Jeftha, de krijger (Richteren 11, 29/39) die zijn enige dochter overeenkomstig een belofte aan God, met haar gewillige medewerking, op de brandstapel legt. De naam van de dochter wordt niet eens genoemd. En Richteren 8, 30: "Gideon nu had zeventig zonen die uit zijn heup voortgekomen waren, want hij had vele vrouwen".

Terecht voegt DN in zijn nawoord bij deze heiligenlevens toe, dat wij Jezus zelf op grond van elf gebeurtenissen ook nu wegens strafbare feiten zouden veroordelen, onder andere ophitsing tegen de overheid, diefstal, dan wel tot een terbeschikkingstelling wegens krankzinnigheid. Niettemin vraagt het enige verbeeldingskracht van jongeren van nu om te begrijpen hoe deze geschriften en spreekbeurten van DN als een vlam in de pan sloegen bij arbeiders, die zich wilden laten uitschrijven uit de kerk. In de jaren dertig nog kwamen dan de paters op bezoek. Zelf heb ik in Gent nog een volle zaal jongeren toegesproken, die een uitschrijvingsactie hadden georganiseerd. In de jaren zeventig!

Niettemin enige kanttekeningen. Het paradijsverhaal waarmee DN begint is voor kinderen misschien het minst schokkend, maar is als ideologie een verwerpelijk opvoedingsconcept: 'van de appel eten' als een symbolische verdrijving uit het paradijs herkent het kind-van-nu niet als een straf, en de dood als een straf voor de 'lust' is voor een kind onbegrijpelijk, hoewel een kind van zes jaar al kan piekeren over de dood en zijn eigen doodgaan. Freud kwam er pas aan het eind van zijn leven uit door het postuleren van een levens- en een doodsdrift, Eros en Thanatos.

Ook in ander opzicht kunnen wij nù - er zijn toch dingen die in goede zin veranderen in de samenleving- over de wreedheden in de bijbel onze schouders ophalen. De kinderen van toen hèbben misschien wel genoten van die woeste verhalen met hun mengeling van agressie en sex. Het zijn de grote trekpleisters ook van hedendaagse kinderfilms. En op de vroegere Zondagsschool werd er aardig om de eigenlijke zaken heengepraat. Ook in Domela's tijd hadden de niet-bijbelse scholen hun plaatsvervangende wrede verhalen. Van Jan van Schaffelaar die van de toren springt en in mootjes wordt gehakt. Die verhalen, godsdienstig of niet, sluiten aan bij diepsluimerende tendenzen in de menselijke geest. Een tijdgenoot van DN zou voor de volgende generaties de boeken schrijven die werden verslonden: Karl May. En nu? De horrorliteratuur is volkomen geëmancipeerd en overal verkrijgbaar in boekhandels en bibliotheken.

Vast staat dat Domela als eerste vóór de eeuwwisseling de exponent werd van grote groepen, die het geloof in God hadden afgeschaft en dat ook

maatschappelijk moesten aanvaarden, want als vrijdenker had het solliciteren naar een overheidsinstelling toen niet veel zin. Nu is die strijd voor 50 procent van de bevolking niet meer nodig, terwijl tal van scholen nog het predicaat 'christelijk' dragen zonder dat buitenkerkelijke kinderen daar veel last van hebben.
Vast staat ook dat DN, net als Multatuli, de maatschappelijke functie van opvoeding en onderwijs als klasseinstrument al goed voor ogen had. En ondanks alle onderwijsvernieuwing die deels wèl geslaagd is (didactisch, methodisch, heel de sfeer in de school van nu) en ondanks het feit dat de opvoeders/leraren van DN als 'verkrachters van kinderen die hun wezen aanranden' hebben plaatsgemaakt voor de 'ontplooiers', is hèt onderwijs als maatschappelijk instituut nog steeds de enige sorteermachine voor jongeren. Ten aanzien van hun opleidingsniveau, hun maatschappelijke kansen èn hun loopbaanontwikkeling wordt op alle fronten een stempel op sollicitanten gedrukt, wanneer naar hun antecedenten wordt gevraagd. De strijd om de vrijheid van het individu gaat dus voort.

LITERATUUR

F. Domela Nieuwenhuis, *Vertellingen voor het volk* (1903) - idem, *Een galerij van bijbelsche personen* (1924 tweede druk) - idem, *Een vergeten hoofdstuk: sigarenmakers en suikerbakkers* (1898), herdrukt in: J. Sprenger e.a., Een schedel met een gaatje; Odijk 1978 - Anton Constandse, *F. Domela Nieuwenhuis als opvoeder* (1926), herdrukt in: De AS 39/40 (1979) - Dirk Schilp, *Dromen van de revolutie*; Amsterdam/Antwerpen 1967 -Evert Zandstra, *Vrijheid. Het leven van F. Domela Nieuwenhuis*; Amsterdam 1968.

HET ANARCHISME VAN F. DOMELA NIEUWENHUIS

Rudolf de Jong

'Een broeinest der Anarchie'. Zo noemde Bert Altena zijn studie over de arbeidersbeweging in Vlissingen, waarop hij onlangs promoveerde. De titel is ontleend aan de uitspraak van een sociaal-democratische tegenstander van het anarchisme. Nederland heeft heel wat van dergelijke broeinesten gekend, en men denkt bij de Nederlandse anarchistische beweging niet in de eerste plaats aan de Zeeuwse havenstad. Het zuidoosten van Friesland en Het Bildt in dezelfde provincie, de Drentse veenstreken en Oost-Groningen, Twente, Amsterdam en de Zaanstreek, het platteland van Noord-Holland, je trof heel wat anarchistische broeinesten aan in Nederland. Dit in tegenstelling tot andere landen in noord-west Europa.
Nooit was het Nederlands anarchisme uniform (dat zou ook in strijd met de anarchistische idee geweest zijn). Verscheidenheid (en lang niet altijd in harmonie!) kenmerkte de anarchistische beweging. Niet alleen een veelheid van broeinesten in zeer verschillende sociaal-economische milieus, ook een bontheid van stromingen, periodieken en personen. Onder die personen: Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Nationaal èn internationaal is hij de belangrijkste figuur uit het Nederlandse anarchisme. De beweging is zelfs -maar ten onrechte- met hem en zijn invloed geïdentificeerd. Op zijn persoon en zijn verhouding tot het Nederlandse anarchisme zal in dit artikel nader worden ingegaan. Mijn uitgangspunt is een paradox: het anarchisme was er eerder dan de beweging. En de beweging was er eerder dan het anarchisme.

In de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw begon de arbeidersbeweging en het socialisme een grote vlucht te nemen. Ook het anarchisme. In Nederland hadden we in 1987 kunnen herdenken dat honderd jaar eerder het eerste anarchistische periodiek *De Vrije Pers* was verschenen. Het had slechts een kortstondig bestaan, maar weldra waren er andere bladen voor in de plaats gekomen. Hieronder was *De Anarchist*, waarvan speciaal de ondertitel, 'Orgaan voor regeringslozen, goddelozen en havelozen', een lang leven heeft geleid, want die woorden zien wij steeds opduiken, tot in de tijd van Provo toe.
Nu bestond in die dagen al een krachtige revolutionair-socialistische beweging, al was die niet anarchistisch: de Sociaal Democratische Bond (SDB; vanaf 1893 Socialistenbond). In deze Bond was Domela Nieuwenhuis de belangrijkste voorman, propagandist en schrijver. Hij was redacteur van *Recht voor Allen* dat hij in 1879 had opgericht en dat later partijorgaan van de SDB was geworden. Het verscheen in de tijd van *De Anarchist* zelfs als dagblad. Tenslotte was Domela Nieuwenhuis van 1888 tot 1891 het eerste en enige Tweede Kamerlid van de SDB (al was hij -in het Friese kiesdistrict Schoterland- kandidaat gesteld door de 'bredere' Friesche Volkspartij).
De eerste anarchisten die zich rond hun blaadjes schaarden hadden het tegenover de zo revolutionaire SDB aanvankelijk niet gemakkelijk. Eén van hen, Bernhard Reijndorp, werd zelfs eens op een vergadering door SDB-ers eenvoudigweg de trap af gegooid. Na 1890 ging er echter iets veranderen. De SDB raakte in een identiteitscrisis verzeild en ging er tenslotte aan ten onder. Moest men de parlementaire weg verder opgaan? Hoever? Of juist helemaal niet? Bracht het parlementarisme de sociale revolutie dichterbij of verwijderde men zich er juist van? Deze vragen brachten ook het anarchisme onder de aandacht.

In 1894 werd tegenover de SDB de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) opgericht, door Mr. P.J. Troelstra, Frank van der Goes, H. van Kol en enkele andere heren, maar ook door uitgesproken SDB-arbeiders als W.H. Vliegen en J.H. Schaper. Zij namen de Duitse sociaaldemocratische partij die zeer parlementair was en centralistisch van organisatie en mentaliteit tot voorbeeld. De oprichting van de SDAP maakte geen eind aan de identiteitscrisis van de SDB. Dat deed Domela door op het Kerstcongres in 1897 aan te kondigen dat hij de Bond verliet en zijn redacteurschap wilde neerleggen. In 1898 verscheen zijn nieuwe blad, *De Vrije Socialist*, dat thans, als *De Vrije*, het oudste nog bestaande periodiek van links Nederland is. Een groot deel van de aanhang van de Bond maakte een zelfde ontwikkeling door, het restant sloot zich in 1900 bij de SDAP aan. In Nederland hadden anarchisme, beweging en Ferdinand Domela Nieuwenhuis elkaar gevonden.

STAND

De SDB wordt wel de 'oude beweging' genoemd. De plaats die Domela Nieuwenhuis er innam was volstrekt uniek. Zo uniek dat Domela's plaats in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging en het Nederlandse socialisme en anarchisme er door bepaald is. Niemand na hem, geen Troelstra, geen Wijnkoop, geen Sneevliet, geen de Ligt, geen Con-

2/ en dat de verantwoording voor een dergelyke Katastrofe voor
de menschheid en de geschiedenis eenig en alleen terugvalt op de
heerschende klasse."
Wy plaatsten daartegenover een andere resolutie namens de
Hollandsche afgevaardigden, die aldus luidde:
Het Kongres,
overwegende dat de nationale geschilpunten nooit in het
belang zyn van het proletariaat maar in dat zyner onderdrukkers;
overwegende dat alle moderne oorlogen uitsluitend veroorzaakt
zyn door de kapitalistische klasse in haar belang, een middel zyn
in haar handen om de kracht der revolutionaire beweging te breken
en de heerschappy der bourgeoisie te bevestigen door de voortzet-
ting der meest schaamtelooze uitbuiting;
overwegende dat geen regeering als verontschuldiging kan aanvoeren
geprovoceerd te zyn, omdat de oorlog het resultaat is van den
internationalen wil van het kapitalisme,
besluit het Internationaal Socialistisch Arbeiderskongres
van Brussel dat de socialisten van alle landen de oorlogsverkla-
ring zullen beantwoorden met een beroep op het volk, ten einde
de algemeene werkstaking te proklameeren.
Wetende hoe men op zoo'n internationaal kongres meesterlyk
de kunst verstaat om alles weg te moffelen wat niet welgevallig
is, om zoo zyn zin des te beter te kunnen doorvoeren, hadden
wy onze resolutie laten drukken en vooraf rondgedeeld, zoodat
men niet zeggen kon, dat men er niets van afwist. Geluk-
kig dat wy zulks gedaan hadden, want er was anders niets
van terecht gekomen. Nu zelfs deed men nog een poging
om haar in den doofpot te stoppen. Aan de bestuurstafel
beweerde men, haar niet te kennen en men hoorde zeggen:
"c'est une erreur" (dat is een dwaling) en "nicht distribuirt"
(niet rondgedeeld), maar er waren er te vele die haar in
handen hadden en het bleek een onnoozelheid haar dood
te zwygen. Een hevig tumult in de zaal, totdat ik het woord
kreeg om te spreken over het voorstel, om de diskussie te
sluiten en de voorgestelde eerste resolutie aan te nemen.
Dit voorstel tot sluiting werd dan ook verworpen en nu
kreeg ik onder groote spanning der vergadering het woord,
om onze resolutie te verdedigen tegenover de voorgestelde.
Ik rafelde de voorgestelde resolutie in al haar vaagheid
en algemeenheid uiteen. Als gy het woord "socialistisch"
of "sociaaldemokratisch" vervangt door "christelyk" dan
kan zy aanvaard worden door elke christelyke party. Dit toont
hoe zy niet deugt. Deze resolutie is van het begin tot het einde
één groote frase, die niets zegt. Bespottelyk was het om de
schuld der rampen, door den oorlog veroorzaakt, te werpen op de
heerschende klassen voor de geschiedenis en de menschheid,
want daar zullen deze ook wat om geven, zy lachen daarmede
en zich belachelyk maken, dat is het ergste dat men doen kan.
Wy verklaren ons tegen alle chauvinisme en wy zien, als
wy letten op de redevoering van Vollmar, hoe het chauvinisme
tiert onder de Duitsche sociaaldemokraten, want zonder protest

1. Pagina uit het manuscript van *'Van Christen tot Anarchist'*, de gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis, die in 1910 verschenen. Deze pagina gaat over het internationaal congres te Brussel in 1891.

2. Plaat van Willem Papenhuijzen, afgedrukt in het *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis. 31 december 1916*. Het bijbehorende onderschrift luidt: "Als een rots in de branding van het leven. Weerkaatsend het licht van den komenden dag".

3. Ferdinand Domela Nieuwenhuis omstreeks 1890.

1879—1904.

HULDE AAN F. DOMELA NIEUWENHUIS!

Aangeboden door de Vrouwen-vereeniging „O.Z.O.D." Amsterdam.
Woorden van T. BOOT. * * * *

WIJZE: *De Internationale.*

Gegroet, gegroet, o koene strijder!
Kampvechter voor ons dierbaar recht,
Der schoone vrijheid wegbereider,
Trouw aan d'arbeidersstand gehecht.
Ja, wij zweeren met U meê te vechten
Tot eens de ontvoogding komt,
Tot er geen heeren zijn en knechten,
Totdat de macht van 't geld verstomt.
Moed gevat nu, stormgeloopen!
Nooit den vijand gespaard,
Dan komt eenmaal, laat ons hopen.
't Socialisme op de aard. } bis.

Hoe menig vriend is U ontvallen,
Die eertijds aan uw zijde stond!
Die, na een strijd voor Recht voor Allen,
Met den vijand zich laag verbond.
Gij, die eens den kerker moest trotseeren,
Overlaadt men met smaad en hoon,
Maar wij, wij zullen hoog U eeren
En brengen onzen dank als loon.
Moed gevat nu, stormgeloopen,
Nooit den vijand gespaard!
Dan komt eenmaal, laat ons hopen,
't Socialisme op de aard. } bis.

☛ **Dit lied wordt door al de aanwezigen aangeheven, niet eerder dan op het sein van den voorzitter.**

TYP. SLOOT, ROZENGRACHT 164.

4. De in de beweging bekende dichter T. Boot schreef in 1904 een hulde aan F. Domela Nieuwenhuis.

EERSTE BLAD.

1879. 7e Jaargang. ZATERDAG 2 APRIL 1904. No. 20. 1904.

DE VRIJE SOCIALIST.

Verschijnt Woensdags en Zaterdags.

REDACTEUR:
F. DOMELA NIEUWENHUIS.

BUREAU:
SCHOOKLAAN 12, HILVERSUM.

Geen Volk en geen individu kan meer vrijheid hebben dan het zèlf weet te nemen en te behouden.
CHRISTIAAN CORNELISSEN.

Abonnement bij vooruitbetaling:
BINNENLAND per 3 maanden . . . f 0.75
BUITENLAND „ „ „ . . . f 1.

ADVERTENTIEN:
Van 1-4 regels f 0.30 – Iedere regel meer f 0.07½.
Voor arbeiders-vereenigingen f 0.05 per regel.

De staat berust op de slavernij van den arbeid; wordt de arbeid vrij dan is de staat verloren.
MAX STIRNER.

Op, voor de Vrijheid op!

5. *De Vrije Socialist* van 2 april 1904. De prent is van Kees van Dongen.

8ste Jaargang. ZATERDAG 29 APRIL 1905. No. 34

DE VRIJE SOCIALIST.

Verschijnt Woensdags en Zaterdags.

Ieder wil zich graag vereenigen met den ander op voorwaarde dat die ander slechts zijn wil doet. Men is te laf en te zwak om alleen te gaan en daarom dekt men zich met anderen.

REDAKTEUR:
F. DOMELA NIEUWENHUIS.

Afzonderlijke nummers 3 cent.

HILVERSUM - Schooklaan 20.

Abonnement bij vooruitbetaling:
Binnenland per 3 maanden f 0.75. - Buitenland per 3 maanden f 1.

ADVERTENTIEN.
Van 1-4 regels f 0.30. — Iedere regel meer 0.07½.
Voor arbeiders-vereenigingen f 0.05 per regel.

Leert op je eigen beenen staan.

Arbeiders van alle landen!

Dit is het beste middel ter bevrijding.

6. *De Vrije Socialist* van 29 april 1905. De tekening is van Jan Rotgans.

Jaargang DINSDAG 1 MEI 1906. No. 35

DE VRIJE SOCIALIST.

Verschijnt Woensdags en Zaterdags.

REDAKTEUR:
F. DOMELA NIEUWENHUIS

HILVERSUM - Schooklaan 20.

Anarchie en socialisme beteekenen de reorganisatie der maatschappij op wetenschappelijke gronden en afschaffing van oorzaken, die ondeugd en misdaad te voorschijn roepen.

AUG. SPIES.

Onze dag.

Verbroedering van arbeiders en militairen.

Aan uwe bajonetten
kleeft aller tijden smaad.
Wij droegen geene keet'nen,
droegt gij geen bont gewaad.

Wij moesten dan niet zwoegen
voor goud en vorstenpracht.
Noch lafaards zien verbrassen
de vruchten onzer kracht.

Door u zijn wij vertreden,
door u verkocht aan 't graf.
Wanneer legt gij, soldaten,
Uw bloedig handwerk af?

Georg Herwegh.

't Slavenjuk verbroken wijl
Weg met nood en slavernij!
Weg met slavernij en nood,
Brood en vrijheid — vrijheid brood!

De Eerste Mei 1886 te Chicago en de gevolgen.

(Een geschiedkundige herinnering.)

7. *De Vrije Socialist* van 1 mei 1906. De tekening is van Walter Crane, het gedicht van George Herwegh.

8. Ansichtkaart uit 1916 ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis (boven). Congres van de IAMV, sectie Nederland, in 1915; tweede van links F. Domela Nieuwenhuis, geheel rechts ds Nico Schermerhorn (onder).

Ontwerp eener Beginselverklaring

VOOR DE

Vrije Socialistische Vereeniging te Amsterdam.

Tot deze vereeniging kan elkeen behooren, die overtuigd is van en handelt naar de volgende beginselen:

1e. Dat ellende en knechtschap in de maatschappij bestaan en daaruit moeten verdwijnen.

2e. Dat de ellende der groote menigte aan de éene zijde en de bevoorrechte toestand van enkelen aan de andere, het noodzakelijk gevolg zijn van de bestaande ekonomische wanverhoudingen ~~en van het gezag in al zijn vormen~~.

3e. Dat het wezen dier wanverhoudingen daarin bestaat, dat de meerderheid des volks, de arbeidende klasse, alle goederen voortbrengt, terwijl een minderheid, de kapitalistische klasse, daarover beschikt en de verdeeling der goederen beheerscht.

4e. Dat het loonstelsel — de onderworpenheid van den werkman in de verkrijging van zijn levensonderhoud — de grondslag is van zijn politieke afhankelijkheid en geestelijke onmacht.

5. Dat deze slechts mogelijk zijn, doordat alle middelen van voortbrenging en verdeeling aan de heerschende minderheid toebehooren, die als klasse in het bezit daarvan is gekomen, en die in staat is de arbeiders te doemen tot politieke knechtschap door middel van het gezag, belichaamd in den staat.

6e. Dat de maatschappij een geheele verandering in haar verhoudingen tegemoet gaat, die voert tot een samenleving op den grondslag van gemeenschappelijk bezit ~~en vrije groepeering~~.

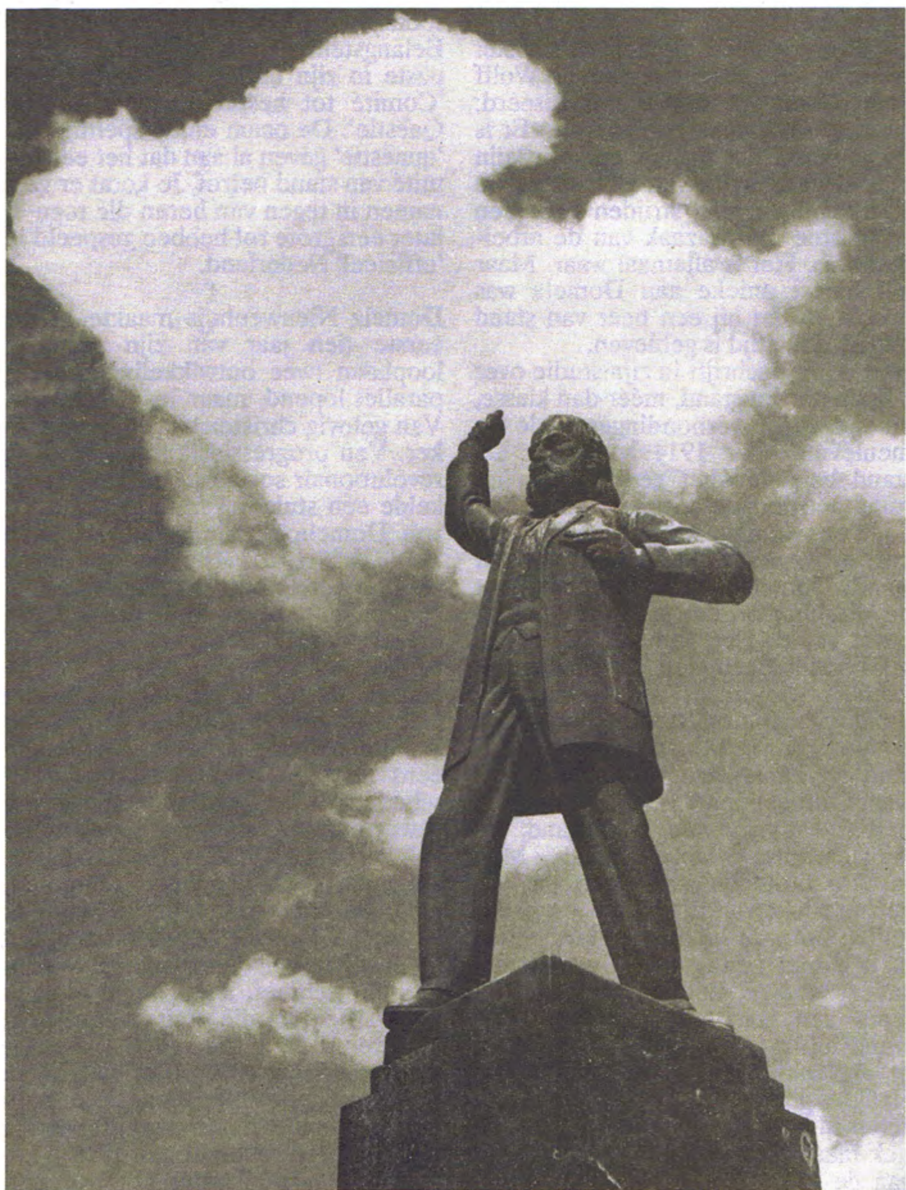
7e. Dat het proletariaat op den grondslag der bestaande maatschappij geen duurzame verbetering kan verwachten, ~~haar~~ elke ~~zoo verkregen~~ verbetering vooral dient tot bevestiging en dus tot versterking van die maatschappij.

8e. Dat de strijd, dien de arbeidersklasse heeft te voeren, is een ekonomische en tevens gericht moet zijn tegen ~~alleen vorm van den staat, dus ook tegen~~ de verovering van de politieke macht, die voert tot staatssocialisme, een anderen vorm van staatsslavernij.

9. Dat deze strijd, uit zijn aard revolutionair, nog verscherpt wordt, doordat de bezittende klasse vrijwillig afstand zal noch kan doen van haar bezit en haar voorrechten.

10e. Dat ~~in dezen strijd~~ de arbeiders van alle landen zich met elkander solidair behooren te gevoelen.

9. Aantekeningen van Christiaan Cornelissen bij het ontwerp van de beginselverklaring voor de VSV Amsterdam (origineel in F. Domela Nieuwenhuisarchief).

10. Het door Johan Polet vervaardigde standbeeld van F. Domela Nieuwenhuis op het Nassauplein te Amsterdam. De onthulling vond plaats op 31 augustus 1931. Het standbeeld was een initiatief van het uit de beweging voortgekomen Landelijk Comité F.D.N. Monument Fonds.

standse heeft een vergelijkbare plaats ingenomen.
Jan Romein heeft Domela de apostel der arbeiders genoemd. Sam de Wolff heeft Romein erom bekritiseerd: geen apostel, maar een messias. Er is op gewezen dat hij, als enige in zijn tijd, afscheid nam van zijn klasse en zijn stand en ging strijden voor een socialisme dat de zaak van de arbeiders was. Het is allemaal waar. Maar het meest unieke aan Domela was misschien dat hij een heer van stand was en dat altijd is gebleven.
Bert Altena schrijft in zijn studie over Vlissingen dat stand, méér dan klasse, de onderlinge verhoudingen in de samenleving vóór 1914 bepaalde. De stand bepaalde het gedrags- en het rollenpatroon; de normen. Wat je kon doen en wat niet, wat gepast of ongepast was, verschilde van stand tot stand. Domela behoorde zo niet tot de allerhoogste, dan toch tot de allerbeste stand. Een familie van dominees en intellectuelen. Zijn vader was Luthers predikant en hoogleraar theologie. Zijn oudste broer was professor in de rechten, de jongste fabrikant en kunstverzamelaar. Het huis waar Domela opgroeide stond aan de deftigste gracht van Nederland, de Amsterdamse Herengracht. Men maakte buitenlandse reizen en was een produkt van dit milieu en in dit milieu bouwde hij zich een loopbaan op die niet gering was. Evenals zijn vader werd hij Luthers predikant en bijna tien jaar, van 1870 tot 1879, stond hij op de kansel, in Harlingen, in Beverwijk en in de belangrijke Haagse gemeente. Hij bewoog zich actief in het kerkelijke en in het politiek-maatschappelijke leven, was lid van de -burgerlijke- vredesbeweging, schreef artikelen en brochures over algemeen kiesrecht, de koloniën enz. Hij nam radicaal-progressieve standpunten in, maar dat viel niet uit de toon.
Belangstelling voor de sociale kwestie paste in zijn milieu. Er bestond een 'Comité tot bespreking der Sociale Qaestie'. De naam en de spelling van 'quaestie' geven al aan dat het een comité van stand betrof. Je komt er veel namen in tegen van heren die toen of later een grote rol hebben gespeeld in 'officieel' Nederland.

Domela Nieuwenhuis maakte in die eerste tien jaar van zijn publieke loopbaan twee ontwikkelingen door, parallel lopend, maar los van elkaar. Van gelovig christen werd hij vrijdenker. Van progressief burger werd hij revolutionair socialist. "Telkens brokkelde een stuk van mijn geloof af...", zou Domela in zijn gedenkschriften *Van Christen tot Anarchist* schrijven over de eerste ontwikkeling, die al in zijn studententijd was begonnen. De tweede ontwikkeling was even geleidelijk.
Het hoofdstuk in de memoires dat hier over gaat gaf Domela de titel -en Arthur Lehning karakteriseerde die eens als "een bijkans existentialistische term"- "In de arbeidersbeweging geworpen". De eerste zin begint als volgt: "Ik was in de arbeidersbeweging getrokken, hoe weet ik nog niet, maar ik stond er midden in voor ik het wist..." Zo ging het inderdaad. Uit de ene stap volgde logisch de volgende. Hij schreef. Het werd gelezen door arbeiders die contact met hem maakten, hem uitnodigden te komen spreken. *Recht voor Allen* dat hij in 1879 oprichtte met financiële hulp van bevriende heren was de eerste tijd nog geen revolutionair propagandablad. Maar: -hij schreef dit over zijn weg uit de kerk, maar het geldt voor zijn gehele geestelijke ontwikkeling- "Eenmaal op dien weg gekomen

moest ik voorwaarts of ik wilde of niet".
Bij de ontwikkelingen die Domela doormaakte speelden feitelijke ervaringen een rol. De dood van zijn eerste vrouw -in 1871- bracht zijn geloof in een rechtvaardige god een onherstelbare slag toe. Het anarchist worden hangt samen met de verwatering van de Duitse sociaal-democratie waarvan hij getuige was. Contacten met socialistische arbeiders zoals Hendrik Gerhard, Klaas Ris en Willem Ansingh en met de socialistische beweging in Gent zullen Domela's ontwikkeling naar het socialisme beïnvloed hebben.

SOCIALE STRIJD

Domela was dan in de arbeidersbeweging 'geworpen', éénmaal erin stortte hij zich ook volledig op het socialisme en de beweging. Op 31 december 1879 was hij 33 jaar geworden. In de volgende tien jaar werd hij zo niet de bekendste, dan toch de meest omstreden man van Nederland. Deze periode is dus niet de anarchistische. Enkele punten zijn echter van belang voor de anarchist Domela en de anarchistische beweging. Ten eerste de ontwikkeling van Domela zelf. Ten tweede de polarisatie die in Nederland optrad. Ten derde het karakter van de oude beweging en Domela's positie hierin.
Domela Nieuwenhuis bleef als socialist zichzelf, de heer die hij was. Hij leefde zeer sober, maar niet als een arbeider. In zijn redevoeringen, in debatten -die vaak in druk verschenen-, in grotere geschriften, stond het redelijke, het argumenterende voorop. En je vindt er de cultuur die Domela bezat in terug, de schrijvers en denkers van de Verlichting, van de negentiende eeuw, de socialisten en de radicalen, de bijbel en de vrijdenkers, de Nederlandse literatuur van De Genestet tot Multatuli, de kerkhervormers en de Franse revolutie. Dit zou in zijn anarchistische periode niet veranderen, al komt men dan vaker Bakoenin en Kropotkin tegen.
Felheid, dikwijls van niet al grote fijnheid, komen we wel tegen in *Recht voor Allen*. Agitatie- en propagandablad met sensationele onthullingen van schandalen en aanklachten over misstanden, partijorgaan, leerzaam vormend, informerend, *Recht voor Allen* was het alles tegelijk.
De felheid van *Recht voor Allen* hangt samen met het tweede punt: de polarisatie. Waarschijnlijk heeft Nederland die zelden zo gekend als in de tijd van de SDB en de Socialistenbond. Domela was de 'meest geliefde' èn de 'meest gehate' man. Zijn heerzijn versterkte de gevoelens. Was hij van mindere komaf geweest, men zou hem zijn revolutionair-zijn minder kwalijk hebben genomen en anderzijds hem minder vereerd hebben. Bovendien, het socialisme bracht niet alleen hoop en strijd onder arbeiders, ook angst voor de revolutie bij alles wat 'behoud' was. En omdat het revolutionaire nieuw was, werd de kracht ervan vaak overschat, ook door de tegenstanders. De reactie op de SDB werd goeddeels door angst bepaald en uitte zich in repressie: vervolgingen, versterking van politie en marechaussee, zaalafdrijving, colportageverboden, 'Oranje furies' enz. Domela zelf werd -een schandelijk zwaar vonnis- tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens majesteitsschennis. Voeg al deze zaken bij elkaar -de heer die alles had opgeofferd voor de zaak van het volk, zijn optreden, voorkomen en zelfbeheersing, zijn inzet en volharding (geen moeite was hem te veel, geen propagandareis te

ver of te bar), zijn overtuigingskracht en de vervolging -en het beeld van de messias komt naar voren. En dat brengt ons naar het derde punt.
"Den makker die de massa uit doodse slaafsheid wekte", schreef Henriëtte Roland Holst na Domela's dood. Dat wekken slaat op de periode van de SDB. Het beeld van de dichteres sloot aan bij de gangbare mythe en is bovendien poëtisch. Het is echter weinig sociologisch en zeker niet marxistisch! Was die 'doodse slaafsheid' juist? Buitenlandse bezoekers, waaronder Marx, waren in Nederland getroffen door de geest van onafhankelijkheid onder het volk. De steden en de regio's waar de Bond en later het anarchisme broeinesten had, stonden -en staan- niet bekend om de volgzaamheid van de bevolking. En dan waren er de concrete sociaal-economische omstandigheden. De jaren tachtig en negentig waren harde tijden. In Friesland en Groningen waren heftige sociale conflicten aan de orde van de dag. Ook zonder Domela en de SDB zouden die er geweest zijn. De ellende versterkte het socialisme. Het socialisme versterkte de strijd, gaf richting en bracht hoop. Domela vertolkte de hoop en was het symbool ervan, maar ook zonder hem zou er geen 'doodse slaafsheid' zijn geweest.
Domela was trouwens geen partijleider die het laatste woord had of sprak. Eenvoudig omdat zoiets alleen in een bepaald soort partij of organisatie kan en zo'n partij was de SDB nu eenmaal niet. Organisatorisch was het een betrekkelijk los samenhangend geheel, zonder directieven van bovenaf. Domela was de enige nationale figuur. Hierdoor is in de geschiedschrijving en in de beeldvorming Domela's positie lange tijd scheefgetrokken. De betekenis van plaatselijke en regionale zaken en personen was onderbelicht.
De afdelingen van de Bond bepaalden zelf wel wat zij deden en dachten. Met vallen en opstaan deed de SDB 'wat de hand te doen vond' en dat werd ten dele door de omstandigheden bepaald. Coöperatie, kiesrechtstrijd, verkiezingsacties en parlementarisme, stakingen en werkloosheidsacties, pogingen om de SDB op basis van vakverenigingen te organiseren, samenwerking met anderen of juist niet, het is allemaal aan de orde geweest. Van een zich vastleggen op uitgesproken standpunten of op één koers was nauwelijks sprake. Trouwens, Domela zelf was meer 'de man van overtuiging' dan iemand met een uitgesproken mening over praktische zaken. Daarover veranderde hij dikwijls van opvatting of aarzelde hij.
Naast Domela vind je in de oude beweging een groot aantal oorspronkelijke en opmerkelijke persoonlijkheden. Zij hadden een zelfstandige ontwikkelingsgang doorgemaakt, bijvoorbeeld via Multatuli en De Dageraad. Hun waardering voor Domela ging samen met eigen inzichten en het volgen van een zelfstandige weg. Verering was geen ja-knikken.

SOCIAAL-DEMOCRATIE

Het heeft lang geduurd voordat Domela anarchist werd. 51 jaar oud ging hij zijn 'nieuwe klok', *De Vrije Socialist*, luiden. Van twee kanten is geprobeerd de anarchist Domela 'jonger' te maken. De sociaal-democraten hadden er rechtstreeks belang bij; de splitsing van de oude beweging door hen werd daardoor 'het' socialistische antwoord op het 'onmogelijke' en 'destructieve' anarchisme van Domela en de zijnen. Zo kon de oprichting van de SDAP voorgesteld worden als een

noodzakelijk geworden nieuw begin. Domela (onder andere in zijn memoires) en andere anarchisten in zijn voetspoor hebben betoogd dat hij altijd al iets 'anarchistisch' in zich had. Vier zaken zijn inderdaad aan te wijzen: Domela's benadrukken van persoonlijkheid en overtuiging. De opvatting dat het volk en de arbeiders zelf in beweging moeten komen. Het inzicht dat men reeds nú op allerlei terreinen -vrijdenken, anti-militarisme, cultuur, rechten van de vrouw, anti-kolonialisme enz.- moet strijden en niet moet wachten totdat deze vraagstukken 'vanzelf' opgelost worden als het kapitalisme verdwijnt. Tenslotte Domela's belangstelling voor anarchisten; hij vertaalde Kropotkin en Reclus, bewonderde de martelaren van Chicago (1887) en Louise Michel.

Deze vier zaken maken echter niet dat je anarchist bent. Zij gingen in Domela's socialistische jaren heel wel samen met de inhoud die hij -en de Bond- aan het begrip sociaal-democratie gaven. Dat was een *open* sociaal-democratie. Zo bewonderde Domela Marx als de grootste, meest wetenschappelijke socialist, maar wel de eerste onder *gelijken*. Marx was geen paus die het laatste woord had, laat staan dat anderen in zijn naam het laatste woord inzake het socialisme hadden. Niet-socialistische denkers behielden hun betekenis voor Domela nadat hij marxist was geworden. Ten aanzien van niet-marxistische socialisten geldt hetzelfde. In Frankrijk zocht hij socialisten van de meest uiteenlopende pluimage op, aanhangers van de autoritaire Blanqui, van de utopist Fourier, marxisten, reformisten, anarchisten en onafhankelijken.

In 1889 (honderd jaar na de Franse revolutie) organiseerden de socialisten in Parijs een internationaal congres. Hieruit ontstond de Tweede Internationale van socialistische organisaties. De eenheid die de Internationale wilde verscherpte de tegenstellingen in het socialisme en was het begin van de verwijdering tussen Domela en de sociaal-democratie. De Duitse partij en zusterpartijen wensten anarchisten buiten de socialistische Internationale te houden en ook voor het open socialisme à la Domela was geen plaats.

Op de vier hierboven genoemde 'anarchiserende' punten botste Domela met de Duitsers. Concrete punten waren het anti-militarisme (Domela bepleitte werkstakingen tegen de oorlog; de Duitsers wilden hier niet aan) en de uitsluiting van anarchisten en onafhankelijken. Achter de concrete zaken zat echter een dieper probleem, of beter: door de Internationale werd een dieper probleem duidelijk. Naar Duits voorbeeld concentreerde de sociaal-democratie zich op een middel dat doel op zichzelf werd: de politieke macht via de parlementaire weg en hervormingen. Straffe organisatie, een leiding die marsroute en marstempo bepaalt (militaire termen kwamen in zwang), werden positief gewaardeerd. De sociaal-democratie kreeg iets 'kerkelijks'. Tegelijk werd het marxisme een systeem met een dogmatisch karakter.

Verkettering is Domela rijkelijk ten deel gevallen. "De ijdele gek Nieuwenhuis is slechts een stroman en een etiket" leren wij in het theoretische hoofdorgaan van het internationale marxisme, *Die Neue Zeit* (XV jrg., nr. 30). De schrijver is niemand minder dan de Duitse partijleider en Domela's oude vriend Wilhelm Liebknecht en hij schreef dit vóórdat Domela de Socialistenbond had verlaten.

Ook Domela heeft zich echter niet onbetuigd gelaten. In de SDAP heeft hij nooit veel anders gezien dan baantjesjagers, heren die via het volk probeerden omhoog te klimmen, misleiders van de arbeiders. En dat stak hij niet onder stoelen of banken. Domela kwam ook met andere argumenten. Het kerks worden van de sociaaldemocratie trof hem met zijn theologische afkomst zeer sterk. Hij wijst voortdurend op de parallel met de ontwikkeling van het christendom. De oorspronkelijke gemeenschappen van waarachtige broeders en zusters veranderden in autoritaire kerken die zich verbonden met de politieke macht.

Domela's grote grief was niet zozeer dat de sociaal-democratie een hervormingspartij werd, maar dat deze de pretentie bleef houden èn revolutionair èn parlementair-hervormend te zijn. Dat kon niet, meende hij, waarbij hij echter te veel uitging van de onoprechtheid van hen die meenden dat het wel zou kunnen.

Zo was Domela's overgang naar het anarchisme een logisch gevolg van de weg die de sociaal-democratie ging en geheel uit zijn eigen ontwikkeling te verklaren. Men kan zich er zelfs over verwonderen dat het zo lang geduurd heeft voordat Domela definitief voor het anarchisme koos. Als verklaring is te noemen Domela's streven de eenheid te bewaren en het feit dat het altijd lang bij hem duurde voordat hij oude opvattingen prijs gaf.

Eenmaal anarchist, week hij op één punt volledig af van zijn vroegere revolutionaire socialisme. Van het bijeenhouden van de beweging via een formele organisatorische structuur had hij zijn buik vol. Alleen plaatselijke vrije groepen vond hij in overeenstemming met het anarchisme.

Domela èn de beweging werden anarchistisch. Voorheen werd -onder andere door sociaal-democratische historici- gezegd dat de 'massa' de geliefde leider volgde. Nu wordt eerder het omgekeerde aangenomen: Domela volgde goeddeels de revolutionairen. Ik zie veeleer wederzijds beïn- vloeding. De gangbare historische voorstelling gaat er van uit dat de beweging, nadat deze anarchistisch is geworden, langzaam maar zeker achteruit gaat, terwijl de sociaal-democratie veld wint. Hier zijn echter wel wat nuanceringen aan te brengen en vraagtekens te plaatsen.

Inderdaad was met het wegebben van de revolutionaire golf van het begin der negentiger jaren ook de beweging teruggelopen. Dat zie je na elke revolutiegolf. Anders is het echter met de structuur van de beweging gesteld. Regionale bladen die met of vóór Domela anarchistisch zijn geworden, ontstonden in de tijd van interne crises in de oude Bond en handhaafden zich. *Recht door Zee* in Twente, *De Toekomst* in Zeeland meer dan een kwart eeuw. *De Arbeider* uit Groningen bestond bijna vijftig jaar toen de Duitse bezetting in 1940 een einde aan zijn bestaan maakte. In deze en andere bladen vind je een opgewekt bewegingsleven terug, vol acties, activiteiten, discussies, ruzies enz. Ze weerspiegelen de beweging nog beter dan *De Vrije* van Domela.

Verder zie je een uitwaaieren van de beweging in vele richtingen en op vele gebieden, religieus anarchisme, syndicalisme, vrijdenkersbeweging, anti-militarisme, productieve associaties (landbouwkolonies). Het ging gepaard met nieuwe periodieken, activiteiten en organisatieleven. De hoeveelheid boeken en brochures, grotendeels door de beweging uitgegeven en verspreid, overtrof waarschijn-

lijk de productie van de oude Bond en misschien -tot 1914- die van de SDAP. Voor het anarchisme als cultuurbeweging is de laatste tijd internationaal een grote belangstelling ontstaan. In Nederland was zij sterk en rijk. In het vorige nummer van *De AS* behandelde Jaap van der Laan de 'Roode Bibliotheek' van Gerhard Rijnders; Psiszko Jacobs vertelde over anarchistische poëzie. Toneelstukken werden onder andere geschreven door Schermerhorn en Rijnders. De laatste exploiteerde zelfs korte tijd een 'Roode Bioscoop' in Amsterdam. Zang- en muziekverenigingen waren ongemeen populair.

Wat was nu de positie van Domela en van *De Vrije Socialist* in de beweging? Was er sprake van een 'Domela beweging'? In zekere zin wel. Hij werd algemeen en doorgaans vrij kritiekloos bewonderd. De opmerking dat het anarchisme wel leiders maar geen volgelingen kent gaat voor het Nederlandse anarchisme dus niet op.

Toch zie ik in de adoratie van Domela niet meer dan een aspect van de beweging. Ook hier zie ik een continuïteit met de oude Bond. De bewondering ging immers gepaard met zelfstandig handelen, zoeken naar nieuwe wegen en naar eigen inzicht doen wat de hand te doen vindt. Veel 'kopstukken' uit de oude Bond hadden weliswaar, ook als zij niet bij de SDAP waren terecht gekomen, de revolutionaire beweging verlaten, maar ook dat is typerend voor revolutionaire bewegingen en anderen waren er voor in de plaats gekomen.

Domela had weinig oog voor degenen die nieuwe wegen zochten. Hier ligt zelfs een nogal on-anarchistische trek in zijn anarchisme. Zijn opvatting van het anarchisme en het anarchist-zijn heeft iets stars. De gedachte dat de anarchistische wereld een wereld vol experimenten is, vol afwisseling en verscheidenheid *en dat dit al weerspiegeld kan en moet zijn in de beweging, zijn organisatievormen en zijn activiteiten* was hem vreemd. Als sociaal-democraat had hij zelfs meer aandacht voor verscheidenheid en het zoeken naar vernieuwende activiteiten dan als anarchist, zo is mijn indruk. In *De Vrije Socialist* werd tè vaak denigrerend en laatdunkend geschreven. Zo is de door sommige libertairen gepropageerde gedachte van de economische zelfhulp via productieve associaties voor Domela niet meer dan "de frase bij uitnemendheid" (*De Vrije Socialist* 20-4-1898). Het sterkst komt deze trek van Domela naar voren als het gaat om organisatie.

ORGANISATIE

Domela Nieuwenhuis was een groot organisator. Je hoeft maar naar Nabrink's bibliografie te kijken om te beseffen hoe goed hij zijn tijd en zijn werk moet hebben georganiseerd. Het is natuurlijk organisatie van eigen tijd en werk; redactie en administratie van *De Vrije Socialist* waren eveneens grotendeels eigen werk. Hij organiseerde ook met anderen. Activiteiten voor nationale en internationale congressen, ad-hoc organisatie van propagandareizen en spreekbeurten, bestuurslidmaatschappen van de Internationale Anti-militaristische Vereniging (IAMV) en van de vrijdenkersbeweging.

Kijk je naar de gehele anarchistische beweging met -vóór 1914- tientallen vrije groepen en daarnaast de talrijke organisatievormen die gezamenlijk het vlechtwerk van die beweging vormden, dan lijkt het vreemd om het Nederlandse anarchisme als *anti-organisatorisch* voor te stellen. Toch is dit gedaan, niet in de laatste plaats

door anarchisten. Domela geldt als anti-organisatorisch. Ik heb hem wel eens gekarakteriseerd als een anti-organisatorische en nogal individualistisch ingestelde sociaal-anarchist. (Deze paradoxale karaktertrek gaat ook op voor een goed deel van de typische Domela-beweging rond *De Vrije Socialist* en de vrije groepen.) De op het eerste gezicht nogal tegenstrijdige elementen in deze karakteristiek hebben in ieder geval tot nogal wat verwikkelingen -doorgaans nogal onverkwikkelijke- geleid. Het probleem is natuurlijk niet organisatie maar *welke* vormen van organisatie, en vooral op welke grondslagen.

Door de anarchisten is steeds een, wat je zou kunnen noemen 'natuurlijke' grondslag voor organiseren bepleit, direct aansluitend bij concrete sociale situaties en problemen. Het kan zijn de woon- en leefomgeving, de werkomgeving, de vriendenkring of een concrete zaak. Kropotkin's communalistische concepties sluiten aan bij de woon- en leefsituatie. Het revolutionaire syndicalisme ging uit van het werk en de economische strijd, de anarchistische affiniteitsgroep van de kring van vrienden en geestverwanten.

De vrije groepen zijn als lokale affiniteitsgroepen te beschouwen (in Amsterdam waren het buurtgroepen). Voor concrete doeleinden werd op verschillende niveaus georganiseerd. De cultuurbeweging met zijn verscheidenheid van zang en toneelgroepen, bibliotheekjes en zelfs libertaire zondagsscholen was gekoppeld aan de plaatselijke organisaties. Domela heeft er weinig mee van doen gehad. Wèl schreef hij enkele brochures voor kinderen.

Een uitgesproken nationaal karakter had de IAMV. In opzet zelfs internationaal. De organisatie kende regelmatig nationale congressen, waar het landelijk comité en de redactie van het orgaan werden gekozen. Tegen de gestructureerde organisatievorm van de IAMV had Domela geen bezwaar; met Franse geestverwanten had hij het initiatief genomen tot het internationale anti-militaristische congres in 1904 waar de IAMV was geboren. Zo hebben wij de paradox dat Domela met al zijn wantrouwen in gestructureerde anarchistische organisatie tevens aan de wieg stond van en actief was in de meest gestructureerde en duurzame organisatie die het Nederlandse anarchisme heeft voortgebracht. De organisatievorm voor concrete zaken die thans zo populair is, namelijk van actiecomité's, heeft de anarchistische beweging in Domela's tijd en daarna, niet gekend. Op zich interessant omdat actiecomité's vaak een zeer anarchistische structuur hebben en men er veelal als persoon en niet namens een organisatie aan deelneemt. De oude beweging, en zeker ook Domela, was te doctrinair ingesteld om deze praktische organisatievorm te ontdekken.

Doctrinair -èn star- was Domela ook in zijn, niet altijd frisse, verzet tegen pogingen om meer formele organisatievormen via een landelijke federatie te scheppen. Pogingen hiertoe gingen uit van anarchisten die zich op het syndicalisme concentreerden en liepen steeds dood, mede door Domela's bestrijding ervan. Het internationale anarchistische congres, dat in 1907 in Amsterdam werd gehouden en waaraan onder andere Errico Malatesta, Emma Goldman en Pierre Monatte deelnamen, was het grootste succes van deze stroming. Het congres vormde een hoogtepunt in de internationale anarchistische beweging vóór 1914 met ook nu nog interessante discussies over organisatie, syndica-

lisme, geweld, productieve associaties enz. In Domela's leven is het echter bepaald geen hoogtepunt. Hij probeerde, onder andere met verdachtmakingen tegen Cornelissen die één van de organisatoren was, het congres bij voorbaat in discrediet te brengen. Wat hij over het congres schreef, zo over Errico Malatesta, die organisatie verdedigde, is beneden peil. Tegelijkertijd probeerde hij het congres in dienst te stellen van de IAMV door er een internationaal anti-militaristisch congres aan te koppelen.
Hoe deze tegenstrijdigheden te verklaren? Ten eerste: 1907 had een tweeledig karakter. Het was een open conferentie met allerlei thema's en tevens een poging een internationale organisatie van de grond te krijgen. Was de conferentie een groot succes, van de organisatie kwam weinig terecht. Ten tweede vreesde Domela concurrentie voor zijn eveneens internationaal opgezette IAMV. (Dit motief wordt door E. Geraerts en A. Heering, die respectievelijk een scriptie over het IAMV en een studie over Domela en Italië schreven, naar voren gehaald.) Ten derde -Albert de Jong noemt het naast Domela's afkeer voor landelijke organisatie- spelen persoonlijke drijfveren, zoals zijn houding tegenover Cornelissen, een rol. Hierbij komt nog de positie van *De Vrije Socialist*. De landelijke federatie probeerde enkele malen een eigen orgaan, *De Vrije Communist* van de grond te krijgen, wat Domela zeker als concurrentie gezien moet hebben.

STRUCTUUR

Overziet men de organisatiekwestie, dan kan men Domela zijn manier van bestrijding kwalijk nemen en constateren dat hij geen oog had voor het proberen, het zoeken naar nieuwe wegen. Angst voor een herhaling van de moeilijkheden uit de SDB-tijd in de jaren negentig, met steeds andere meerderheidsbesluiten, onduidelijkheden en vaagheden, hebben wellicht bijgedragen tot zijn weinig anarchistische starheid. Voorts kan men vraagtekens zetten bij de aanpak van de voorstanders van landelijke organisatie. Steeds werd geprobeerd een volledig afgeronde structuur met een eigen orgaan te verwezenlijken, als het ware los van het bestaande anarchistische organisatievlechtwerk en er op gericht dit te vervangen. Ik denk dat men beter had kunnen proberen een aantal praktische zaken landelijk te ondersteunen en te coördineren.
Een succes van de federatie was de *Socialistische* (lees anarchistische) *Almanak*, handige jaarboekjes met allerlei gegevens, adressen van organisaties en groepen, sprekers en hun onderwerpen enz. De Almanakken werden algemeen gewaardeerd en zijn ook later voortgezet.
Het mislukken van landelijke organisatie ligt niet alleen aan Domela's tegenwerking. Het praktische werk van de beweging was grotendeels lokaal en regionaal gericht, dat was de kracht èn de zwakte van het anarchisme. Zo wilde men ook nooit de regionale bladen opofferen aan *De Vrije Socialist*. In 1913 was er sprake van om *De Vrije* door de groepen uit te geven, dan zou het misschien, als de provinciale libertaire pers er in opging, een dagblad kunnen worden. "Maar het bleek dadelijk weer, dat die mening in 't geheel niet gedeeld werd, dat de provinciale bladen juist dáár kunnen doordringen, waar het *De Vrije* onmogelijk is." (*De Arbeider*, 29-3-1913)
De plaatselijke oriëntatie werd allengs dè grote zwakte in een samenle-

ving die steeds meer -politiek, economisch en cultureel- een nationaal karakter kreeg. Bert Altena ziet in het proces van verzuiling een oorzaak van de groei van de SDAP en het verdwijnen van het anarchisme in Vlissingen. En inderdaad heeft de verzuiling verschillende aspecten die volstrekt tegen het anarchisme in gaan: opbouw van machtsstructuren; nadruk op het nationale en centralisatie; controle over mensen en hun afscherming tegen andere invloeden; een vorm van emancipatie waarbij ingroeien in en verandering van de bestaande samenleving samenhangen. In de mate dat de verzuiling toenam werd het anarchisme 'onrealistisch'. De SDAP kon aan het verzuilingsproces deelnemen en ervan profiteren. Het anarchisme niet. Je kan de anarchistische beweging wel sectarisme verwijten maar geen verzuiling. Het blijkt onder meer hieruit dat de grenzen van de beweging niet goed zijn aan te geven, veel moeilijker althans dan bij de zuilen. Zo is de vrijdenkersbeweging nooit anarchistisch geweest en tegelijkertijd niet weg te denken uit de geschiedenis van het anarchisme. Voor het revolutionaire syndicalisme en zoveel andere zaken geldt in meer of mindere mate hetzelfde.
Het verzuild en nationaal worden van Nederland is nog algemener te formuleren: in de samenleving kregen de indirecte verhoudingen (met overkoepelende en bureaucratische organisatievormen en beslissingsinstan- ties; overlegorganen en -kanalen, wetgeving) volledig de overhand. De betekenis van directe actie, van zelforganisatie en lokale aangelegenheden smolten als het ware weg. Al raakte dit proces pas in de allerlaatste jaren van Domela's leven tijdens en na de eerste wereldoorlog in een stroomversnelling.

Wat men ook van de politieke en parlementaire weg en de strijd voor het algemeen kiesrecht denken mag, het gaf de sociaal-democratische partijen richting en elan, plaatselijk, nationaal en internationaal. Pas toen het algemeen kiesrecht bereikt was, raakten die partijen in een crisis. Maar wat stelden de anarchisten tegenover de politieke weg? Twee zaken: *economische actie* en de komende *revolutie*. De economische actie kon de vorm aannemen van productieve associaties en coöperaties. Dat wil zeggen het scheppen van socialistische bedrijven buiten het bestaande kapitalistische systeem om.
Domela moest er niks van weten en sprak er zeer denigrerend over, zoals wij zagen. In de tijd van de SDB was hij een tijd lang geporteerd geweest voor coöperaties, maar was tot de conclusie gekomen dat dergelijke socialistische eilandjes in de zee van het kapitalisme ten onder gingen.
Een andere vorm van economische actie was die in de kapitalistische bedrijven zelf, de directe actie met stakingen enz. Vanuit de praktijk van deze directe economische actie ontstond het revolutionaire syndicalisme. In Nederland werd het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) de overkoepelende organisatie van onafhankelijke, revolutionaire vakbewegingen. Hun syndicalisme werd door Christiaan Cornelissen theoretisch onderbouwd. Domela prees elke directe economische actie maar hield een grote reserve tegenover deze onafhankelijke vakbeweging.

REVOLUTIE

Dan was er dus de revolutie. Hoe zag men die? Het voorbeeld (model) was de Franse revolutie en voorts de Parijse Commune. Deze waren niet ont-

staan uit een greep naar de macht van een partij of groep, maar waren 'geboren' in een crisissituaties van het oude regime, waarna de hele samenleving in een revolutionaire stroomversnelling was geraakt en het volk wakker was geschud. Zo'n proces zou zich herhalen onder druk van de maatschappelijke ontwikkeling en van de revolutionaire beweging.

De Franse revolutie. Wij zijn er nu een eeuw verder van verwijderd en hebben de ervaringen van vele andere revoluties, waaronder de Russische. Het beeld van de grote Franse revolutie is minder stralend geworden dan het honderd jaar geleden voor socialisten en anarchisten was. Ik noem twee punten. Allereerst de 'kosten' van de revolutie: het aantal slachtoffers van de terreur, de oorlog en de burgeroorlogen. Ten tweede: de vraag wat de revolutie nu eigenlijk heeft opgeleverd; wel zo'n vooruitgang heeft gebracht als links had gedacht. De betekenis van de revolutie voor de overgang van het feodalisme en absolutisme naar een burgerlijk-kapitalistisch en liberaal tijdperk, waaraan vroegere marxistische theoretici grote waarde toekenden, wordt nu zeer betrekkelijk gevonden.

Voor de anarchisten school de betekenis van de revolutie in twee andere aspecten. Het *ideaal* van vrijheid, gelijkheid, broederschap en de *rol van het volk*. Kropotkins boek over de Franse revolutie is van het laatste doortrokken. Het volk dat zichzelf organiseerde stuwde de revolutie in de richting van het ideaal. Alle politici en alle 'clubs' (kernen van politieke partijen) remden de revolutie af. Naar aanleiding van de Russische revolutie schreef Domela (*De Vrije Socialist* 17-11-1917): "Zodra het volk de zaak uit handen geeft om de zaak te laten drijven door de afgevaardigden die alles verder zullen opknappen, is de zaak verloren". Zo keek hij ook terug op de Franse revolutie. Het geweld in de revolutie zag men zeker. Het anarchisme maakte een onderscheid tussen spontaan volksgeweld en georganiseerde terreur. Het eerste werd geaccepteerd (en doorgaans gebagatelliseerd), het laatste principieel afgewezen en gezien als een uiting van nieuwe machtsvorming waarbij het volk de zaak uit handen had gegeven.

Tegen deze anarchistische visie op de revolutie is thans vanuit het anarchisme kritiek te leveren. De negatieve gevolgen van elk geweld werden schromelijk onderschat en wat betreft de positieve mogelijkheden (de rol van het volk) waren de revolutionaire verwachtingen ongetwijfeld te hoog gespannen. Dat revolutionair élan en energie ook zonder autoritaire tegenkrachten kunnen teruglopen besefte men te weinig. Pas na de eerste wereldoorlog ontstonden onder anarchisten nuchtere opvattingen over de revolutie en werd het geweld in de revolutie ter discussie gesteld. Max Nettlau, Rudolf Rocker en ook Domela gingen een onderscheid maken tussen revoluties die na een oorlog of dictatuur ontstaan (en weinig vrijheidslievends op zullen leveren) en revoluties die voortkomen uit een langer rijpings- en bewustwordingsproces, waarvan meer te verwachten is. Anton Constandse zou uiteindelijk tot de conclusie komen dat elke revolutie een autoritair proces is.

De idee dat de maatschappelijke ontwikkeling 'onvermijdelijk' tot revolutie en socialisme moest leiden trof men bij alle socialisten aan. Bij Domela zowel in zijn sociaal-democratische als in zijn anarchistische periode. Zat bij de marxisten het onvermijdelijke in de ontwikkeling van economi-

sche processen, bij de anarchisten is het ethisch: de revolutie volgt als het volk zich bewust wordt van het onrecht dat het ondergaat. Revolutionair zijn betekende niet passief afwachten maar strijden voor die bewustwording. Door propaganda voor de idee en directe actie te voeren tegen allerlei vormen van onrecht (loonstrijd was hierbij slechts één vorm). Ook van de culturele activiteiten ging vaak een grote propagandistische werking uit.
De 'propaganda van de daad' met zijn aanslagen welke periodiek half Europa in rep en roer bracht heeft Nederland niet gekend. Domela prees wel de moed van plegers van aanslagen, die handelden uit overtuiging. (Heel consequent ook bij Charlotte Corday, die Marat gedood had, wiens devies - "ik mag ten onder gaan als ik maar nuttig ben geweest"- Domela tot de zijne had gemaakt.) Van een zich systematisch voorbereiden op een revolutionaire situatie is -behalve dan in de vorm van werken voor de beweging- echter heel weinig te vinden. Bij Domela in het manuscript van een -waarschijnlijk niet uitgesproken- rede uit 1909. Hierin bepleitte hij het vormen van kleine geheime groepen die, zodra er spontaan een volksopstand uitbrak, in actie moesten komen om vitale punten -stadhuizen, stations, telegraafkantoren, banken- te bezetten teneinde de politieke en militaire macht te verlammen. Domela zag de revolutie niet als een idylle en accepteerde harde maatregelen, zoals het nemen van gijzelaars.

WERKSTAKING

Omstreeks 1900 was de algemene werkstaking een grote rol gaan spelen in het denken over de revolutie. Zó zou het beginnen. Domela werd er een vurig propagandist van. *De Vrije Socialist* van 1901 stond in het teken van de agitatie voor de algemene werkstaking. Het was meer dan een idee. In veel landen namen grote stakingen een algemeen en zeer revolutionair karakter aan, in Italië, in Spanje, in Argentinië.
In Nederland leek in 1903 de grote dag daar te zijn. Solidariteitsstakingen in de Amsterdamse haven breidden zich in januari als een olievlek uit en de ondernemers -onder andere de spoorwegen- capituleerden voor de eisen van de arbeiders. Plotseling leek van alles mogelijk, de vakorganisaties groeiden en boekten het ene succes na het andere. Maar de reactie van de regering Kuyper liet niet op zich wachten. Zij ontwierp anti-stakingswetten -de 'worgwetten'- waartegen de arbeidersbeweging een 'comité van verweer' oprichtte. Het comite omvatte vertegenwoordigers van vrije socialisten (G. Rijnders), sociaaldemocraten (W.H. Vliegen) en de verschillende stromingen in de vakbeweging. Dit comité riep de algemene werkstaking uit toen de ontwerpwetten in april in de kamer in behandeling kwamen. Enige dagen later (de ontwerpen waren wet geworden) hief het comite -zonder de achterban te raadplegen- de staking op. De gehele beweging eindigde in een knetterende ruzie en verdere verbittering tussen revolutionairen en parlementairen. De reactie zegevierde op alle fronten, de stakers werden bij honderden op straat gegooid.
Veel stakers voelden zich -door de sociaal-democraten- 'verraden'. Dat is een te hard oordeel. Wankelmoedigheid is een te zacht oordeel. Defaitisme en lafheid de juiste termen. Zeker als men kijkt hoe strijdbaar algemene stakingen in andere landen verliepen en met wat voor volharding daar vol

werd gehouden. Ik heb elders (in een bijdrage in het boek *Op een beteren weg*) de staking van 1903 en de houding van de anarchisten vanuit een anarchistisch standpunt bekritiseerd. Ten eerste droegen de anarchisten en NAS-mensen in het comité eenzelfde verantwoordelijkheid als de sociaaldemocraten. Ten tweede was de oprichting van het comité op volstrekt autoritaire wijze in zijn werk gegaan, met vertegenwoordigers van organisaties en stromingen, buiten de arbeiders zelf om. Voor de werkwijze van het comite geldt hetzelfde. En welke ervaringen en capaciteiten Rijnders en Vliegen ook hadden, niet die van stakings- en actieleiders. April 1903 is een schoolvoorbeeld hoe je een staking niet moet voeren. Zeker vanuit anarchistisch standpunt gezien.
Wat was de houding van Domela? Deze is door de anarchist Albert de Jong in diens *De Spoorwegstakingen van 1903* uit 1953 bekritiseerd. Er zit voor mij iets raadselachtigs in Domela's houding. De staking plaatste hem op de voorgrond, niet Troelstra of de SDAP. In commentaren en caricaturen contrasteerde zijn revolutionaire onverzettelijkheid met de Januskop van Troelstra. Zoals hij over de beginnende arbeidersbeweging had geschreven "ik stond er middenin voordat ik het wist" zou je over 1903 kunnen schrijven: "hij stond in het middelpunt -van de beweging en de publieke aandacht- voordat hij het wist, maar snelde naar de rand van het gebeuren". Domela weigerde zitting te nemen in het landelijk comité van verweer en samen te werken met SDAP-ers. Alsof het om de SDAP en niet om de arbeiders en hun strijd ging! Toch verzette hij er zich niet tegen, dat Rijnders het wel deed. Tussen januari en april verhuisde hij van Amsterdam -centrum van de beweging- naar het rustige Hilversum, waar hij wel in het plaatselijke comité van verweer plaats nam.
Zijn zoon Cesar liet zich in een brief eens als volgt uit: "Wat voor mij het probleem in het leven van vader was, was zijn houding in 1903. Hoe was het mogelijk, dat hij, die de verantwoording en leiding van de staking op zich genomen had en die het volle vertrouwen van de arbeiders had, zich toen het er op aan kwam, op dood spoor in Hilversum liet zetten en de leiding in Amsterdam, waar hij had moeten blijven, overliet aan lieden, waar hij geen vertrouwen in had? Is dit te verklaren door de 'secundaire functie'? Of had hij een te groot vertrouwen in het zelfstandig oordeel der arbeiders, dat ze zich niet zouden laten misleiden door hun leiders?" (brief aan Albert de Jong, 24-6-1963).
Na afloop onderschreef Domela de verraadbeschuldiging (vaandelvlucht) aan het adres van de SDAP, maar wij vinden geen enkele zelfreflexie of gedachte over de autoritaire opzet en organisatie van de staking en het comité van verweer. Integendeel. Voor Domela was de staking het hoogtepunt van zijn leven. Hij betoogde - toch wel een drogreden- dat de strijd ontweken, niet verloren was. In zijn ogen was bewezen dat de idee van de algemene werkstaking levensvatbaar was.

INTERNATIONALISME

Vergeleken met andere landen is de Nederlandse arbeidersbeweging in zijn geheel zeer internationaal georiënteerd geweest. Enkele socialisten hebben een internationale rol gespeeld. Henk Sneevliet is als revolutionair actief geweest in Indonesië, China en Rusland. Anton Pannekoek was actief in Duitsland. Domela is al-

tijd in Nederland gebleven. Zijn internationale betekenis is echter groter dan van andere Nederlandse socialisten. In boeken over socialisme en anarchisme in andere landen komt men zijn naam vaker tegen dan welke landgenoot dan ook. Hij trad op de voorgrond op de eerste vier congressen van de Tweede Internationale (Parijs 1889, Brussel 1891, Zürich 1893, Londen 1896) en op 'tegenconferenties' van uitgesloten libertairen in Zürich en Londen. Het congres in Parijs was bij hem thuis in Den Haag voorbereid. De internationale anarchistische en anti-militaristische congressen en organisaties kwamen al ter sprake. Als vrijdenker was hij op internationale congressen in Brussel (1880), Amsterdam (1883), Rome (1904), Parijs (1905), Brussel (1910), München (1912). Voor drie ervan schreef hij rapporten of referaten. Zijn internationale betekenis komt het sterkst te voorschijn in zijn bijdrage aan buitenlandse periodieken, zijn vertalingen uit andere talen, vertalingen van zijn boeken en brochures en in zijn internationale contacten.
In Nabrink's bibliografie zijn weinig jaren tussen 1880 en 1919 te vinden, waarin geen publicaties van hem in andere landen of vertalingen van hem voorkomen. Aan praktisch alle toonaangevende periodieken (sociaal-democratische, libertaire en onafhankelijke) heeft Domela meegewerkt. Evenzeer aan allerlei kleine bladen. In de anarchistische periode is deze internationale publiciteit nog groter geweest dan in de voorafgaande periode.
Dan zijn internationale contacten. Hiervoor werd een aantal Franse socialisten genoemd die Domela heeft leren kennen. Deze Franse lijst is nog zeer onvolledig en er zijn lijsten aan toe te voegen van Duitse, Engelse, Belgische, Italiaanse, Amerikaanse, Russische en andere socialisten en anarchisten. Daarbij komen vrijdenkers als Häckel en Büchner en zelfs de criminoloog Lombroso, die een geruchtmakend boek tegen de anarchisten had geschreven. Domela's internationalisme had twee wortels. Het socialistisch internationalisme van het "proletariërs aller landen verenigt U" en het culturele internationalisme van de gegoede -en verlichte- kringen waaruit hij afkomstig was. De internationale contacten zijn van meet af aan (zo zijn vriendschap met de Belg Cesar de Paepe) een belangrijke compensatie voor Domela geweest voor de uitstoting uit zijn stand in Nederland. Toch had Domela ook op het internationale vlak weinig echte vriendschappen. In 1883, op bezoek in het bannelingencentrum Zürich, heeft hij even overwogen om zich daar in de internationale sfeer te vestigen. Had hij buiten Nederland kunnen leven?

De zwaarste slag die Domela als socialist en anarchist te verwerken kreeg was die van 1914: de eerste wereldoorlog. De sociaal-democratie liet het internationalisme los. Een aantal zeer vooraanstaande anarchisten onder wie Kropotkin en Grave eveneens. Wat Domela het meest schokte was dat er nergens sprake was van verzet onder de arbeiders, onder het volk. "Het heeft mij oud gemaakt", verzuchtte hij. Lichamelijk ging hij snel achteruit. De revoluties in Rusland en die in Duitsland aan het einde van de oorlog maakte hij nog mee. Zijn houding ten aanzien van de Russische revolutie kwam hiervoor al ter sprake. En tot het laatst toe bleef hij wie hij was en werken voor zijn ideaal. Rudolf Rocker die hem in 1918 bezocht schreef over hem: "Zijn bewegingen

waren langzaam en zijn ene hand trilde onophoudelijk. Maar in dat zwakke lichaam leefde nog altijd de oude geest en dezelfde koppigheid, die geen macht ter wereld kon buigen".

Domela stierf ongeveer dertig jaar na de periode die niet-anarchisten als het hoogtepunt van zijn leven beschouwen. De rouwstoet door Amsterdam werd, met tienduizenden spontaan toegestroomde arbeiders, een unieke gebeurtenis. Domela's betekenis ligt in hetgeen hij betekende vóór deze mensen, die afscheid van hem kwamen nemen. Hij liet hen geen machtige organisatie of sociale verworvenheden na, maar hij had hun leven verrijkt.
Bij zijn dood verkeerde het anarchisme in een overgangsperiode. Als arbeidersbeweging ging het achteruit. Als idee ging het vooruit, ontwikkelde het nieuwe interessante denkbeelden: de geschriften van Bart de Ligt en Clara Wichmann, het Alarmisme van Constandse, het anarcho-syndicalisme, het denken over bovengeweld-dadige strijdmiddelen, het tijdschrift *Bevrijding*. Al deze denkbeelden hadden nationale en internationale, geen lokale, aangrijpingspunten. De regionale bladen verdwenen behalve *De Arbeider*, dat een landelijk karakter kreeg. Met de oude Domela beweging rond *De Vrije* en de plaatselijke vrije groepen ging het als met de oude soldaten, zij stierven niet maar vervaagden, en veel sociale strijd was er niet meer bij.

Domela's anarchisme ging uit van een arbeidersklasse die buitengesloten was van het bestaande systeem en dat ook zo voelde. Naarmate de arbeiders ingepast werden verloor dit anarchisme grond onder de voeten. Veel van Domela's anarchisme is voor hedendaagse anarchisten achterhaald, te absoluut ook. Het centrale aspect ervan staat echter recht overeind. Namelijk de idee dat het socialisme uiteindelijk geen zaak is van 'objectieve' economische en technische processen, maar dat het op de mensen aankomt, die er zich voor inzetten, daarbij het socialisme in zijn volledige vorm -als anarchisme- tot richtsnoer nemen.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIE

In 1910 publiceerde Domela Nieuwenhuis zijn gedenkschriften: *Van Christen tot Anarchist*, Amsterdam, 600 pag. De historische betrouwbaarheid is niet onomstreden maar het boek is heel belangrijk voor Domela's opvattingen en visies als anarchist. Een bekorte herdruk is *Van Christen tot Anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis*, geselecteerd door Albert de Jong, Utrecht 1970, 231 pag. Albert de Jong schreef ook de beknopte maar zeer verantwoorde biografie *Domela Nieuwenhuis*, 3de druk, An. Uitg., Amsterdam 1981, 94 pag. Daarin wordt veel aandacht geschonken aan Domela als parlementariër en het organisatievraagstuk. Van Evert Zandstra is het zwaar geromantiseerde maar wel goed gedocumenteerde *Vrijheid. Het Leven van F. Domela Nieuwenhuis*. De indrukwekkende *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Leiden 1985, 917 pag., van de hand van G. Nabrink werd in *De AS* nr. 76 besproken.
In 1988 was het honderd jaar geleden dat Domela in de Tweede Kamer werd gekozen. In Friesland is er veel aandacht aan besteed met tentoonstellingen in Leeuwarden, Heerenveen en Gorredijk. Een belangrijk boek *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*, verscheen onder redactie van J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper, Drachten/Leeuwarden, 192 pag., met bijdragen van de redactieleden, Hille de Vries, C.W. Münnich, Fia Dieteren, Rudolf de Jong e.a. In Leeuwarden werd een studiedag gehouden; de referaten -onder andere van Jacques Giele/Ger Harmsen en Bert Altena- werden gepubliceerd in *Domela Nieuwenhuis en de Arbeidersgeschiedenis* als nr. 18 van het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, december 1988. Het stuk van Altena sluit enigszins aan bij zijn bijdrage in dit nummer van *De AS*.
Een tweetal interessante maar helaas niet gepubliceerde scripties over Domela's overgang naar het anarchisme zijn: Wim Roefs, *De Geschiedschrijving van de Nederlandse socialistische beweging in de negentiende eeuw. Twee deelstudies* , Nijmegen 1986, 226 pag. en Hans Ariëns en Laurents Berentsens, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Revolutionair en Politicus. Een onderzoek naar zijn overgang van sociaal-democraat naar anarchist*, Nijmegen, 1988, 247 pag. In beide studies ligt de nadruk op de continuteit in Domela's denken en zijn streven als politicus de oude bond bijeen te houden.
En dan zijn er nog de inleidingen die Thom Holterman, Hans Ramaer en Manja Bakker hielden op de door het F. Domela Nieuwenhuisfonds georganiseerde studiedag in 1986. Ze werden gebundeld door Bert Altena in: *Omtrent Domela Nieuwenhuis*, Anarchistische Uitgaven, Bergen (NH), 1987, 67 pag.

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUISFONDS

Toen Ferdinand Domela Nieuwenhuis uit de kerk stapte was hij 33 jaar, had vier kinderen beneden de tien jaar en was hij voor de tweede maal weduwnaar. Inkomsten of kapitaal had hij niet. Als spreker en schrijver moest hij aan de kost komen. In 1886 erfde hij een groot vermogen, na de dood van zijn stiefmoeder. Tot zijn verrassing, want hij had er op gerekend dat zij hem, de revolutionair, onterfd zou hebben. Van dit geld heeft hij geleefd en een groot deel ervan is opgegaan in de beweging. Hij stak geld in coöperaties, in drukkerijen, in allerlei activiteiten, en steunde ook particulier socialisten en soms hun weduwen. Als redacteur van *Recht voor Allen* nam hij geen salaris op, zijn vergoeding als Tweede Kamerlid ging naar de beweging. Een grote som had hij bij zijn geestverwant H. van Kol in Indonesië belegd, hetgeen tot spanningen en ruzie tussen hen leidde.
Aan het eind van zijn leven was zijn vermogen op en raakte hij zelfs in de schulden. Hij is toen door de beweging ondersteund. Voor dit doel werd in 1914 een speciale organisatie, het *Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds* opgericht. De belangrijkste initiatiefnemer was A.M. Reens. Reens had aan het eind van de negentiende eeuw anti-belastingacties georganiseerd, had zijn geloof in het socialisme en anarchisme verloren, maar niet zijn waardering voor Domela. Voor het fonds werd een landelijk comité opgericht waarbij voornamelijk organisaties van de revolutionaire vakbeweging, het NAS, waren aangesloten. Penningmeester Reens kreeg in negen maanden ruim 3205 gulden binnen. Het eerste bedrag, *f*25,=, dat hij boekte was van Alexander Cohen in Parijs. *f*102,45 kwam uit de Verenigde Staten; *f*500,= van 'Comité Bergmeijer Dordrecht'. J.A. Bergmeijer, actief in de oude SDB, was SDAP-er geworden. Tussen 1914 en 1919 ontving het

fonds *f*25435,83 aan steun. Hiervan kon Domela zijn schulden betalen en een maandelijks bedrag ontvangen dat aanvankelijk overeenkwam met de vergoeding die een lid van de Tweede Kamer ontving, *f*2000,= per jaar. Als predikant had Domela eenzelfde jaarinkomen gehad.
Het geld was hoofdzakelijk door arbeiders en arbeidersorganisaties bijeengebracht, maar ook H.P.Q. Quack, de schrijver van *De Socialisten*, steunde het fonds. Na Domela's dood werd een brief van hem uit 1915 openbaar waarin hij zijn diepe dank uitsprak voor de steun "...het zag er donker uit voor mij en de mijnen, toen ik op initiatief van A.M. Reens, wien ik daarvoor in het bijzonder dank zeg, geholpen ben door vele kameraden op een wijze, zoo kameraadschappelijk dat zij verre boven mijn lof is verheven (...) Ik heb (...) staaltjes van vriendschap en genegenheid ondervonden, die mij verzoenen met de vele teleurstellingen die ik ondervonden heb."
Leden van het fonds hadden Domela beloofd na zijn dood voor zijn weduwe en minderjarige zoon Cesar te blijven zorgen. Reens had deze belofte nog eens herhaald bij een laatste bezoek, enkele dagen voor diens dood, aan Domela; hetgeen de stervende "zichtbaar had verlicht". Om de belofte waar te maken werd besloten een kapitaal van *f*55000,= te vormen. In 1923 was dit bijeengebracht, via duizenden contribuanten die één dubbeltje per week bijdroegen. Op het moment dat de inzamelingen gestaakt konden worden had het fonds 86158 gulden en 35 en een halve cent bijeengebracht. Domela's weduwe heeft tot haar dood in 1933, Cesar tot zijn 24ste jaar van de rente van dit kapitaal, dat in stand werd gehouden, kunnen leven.
Als dank had Domela zijn bibliotheek, zijn archief en meubilair uit zijn werkkamer aan het fonds nagelaten. In Amsterdam werd er een museum en een leesbibliotheek van ingericht. Later werd het ondergebracht bij de Economisch Historische Bibliotheek in Amsterdam. De revolutionair syndicalistische beweging was uiteengevallen in elkaar heftig bestrijdende pro-communistische en anarcho-syndicalistische stromingen en organisaties. Binnen het fonds werkten voormannen van de elkaar bestrijdende organisaties echter eendrachtig samen, een unicum in die tijd. Alleen een rede van Sneevliet (die geen deel uitmaakte van het fonds) bij de opening van het museum in 1925 waarin hij probeerde Domela voor 'Moskou' te annexeren, wekte bij anarchisten verontwaardiging. Erger was een jarenlange lastercampagne van G. Rijnders, redacteur van *De Vrije Socialist*. Rijnders heeft zelf nooit wat met het fonds te maken gehad en het ook nooit gesteund.
In de oorlog kon de bibliotheek voor de bezetter verborgen worden gehouden. Het kapitaal werd in beslag genomen en pas na jarenlang procederen en de onvermoeide inspanningen van met name Albert de Jong en Arthur Lehning had het fonds in 1956 van het kapitaal (*f*53000,= in mei 1940) tenslotte *f*28000,= teruggekregen. Het museum werd heringericht in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, waar ook de bibliotheek en het archief in bruikleen werden ondergebracht. Een grote overzichtstentoonstelling werd in 1959-1960 georganiseerd (Amsterdam, Gorredijk en Beerta) en na de verhuizing van het IISG naar de Herengracht 264 werd daar het museum ingericht. Het IISG is sindsdien tweemaal van adres veranderd. Het fonds besloot het museum aan de Herengracht te laten blijven. Hier werd het met een studiedag opnieuw ingewijd in 1986.
Van de mensen die zich verdienstelijk gemaakt hebben voor het fonds zijn, naast reeds vermelde personen, te noemen: P. Boersma, W. Beek, C. Kriller, W. van Bleijenburgh, C. Kitz, C.J. Priem, A. Grootveld, M. Hunnink. Behalve voor de zorg voor het museum gebruikt het fonds zijn gelden voor de aankoop van archieven (en vroeger ook boeken) die voor de studie van Domela Nieuwenhuis van betekenis zijn en verleent het subsidies aan manifestaties en publicaties, waaronder dit nummer van *De AS*.
De gegevens en citaten van dit stuk zijn ontleend aan een manuscript van Albert de Jong, Geschiedenis van het F. Domela Nieuwenhuisfonds. *Het adres van het fonds is: Bert Altena, Transvaalplein 20, 1092 HW Amsterdam.*

BLADEREN 11

De zomerramsj bracht dit jaar voor 'ons anarchisten' heel wat aardige titels.
Meulenhoff deed een stuk of vijf titels van *Ben Traven* (zie *De AS* 86) in de aanbieding: ik trof ze voor zo'n *f*12,50 per stuk bij *V&D*: gewetensbezwaarden tegen deze firma lezen vooraf deeltje '002' van *De AS-reprint*-reeks!
Voor slechts *f*6,90 is, ook bij V&D, *Atte Jongstra*'s schitterende boekje *De Multatulianen*, over '125 jaar Multatuli-verering en Multatulihulde' (Joost Nijsen, Amsterdam 1985, 263 blz.) verkrijgbaar.
Tja, Multatuli, ook zo'n schrijver die in het literatuur-nummer van De AS niet misstaan had. Dat geldt ook voor de Oostenrijkse schrijver *Arthur Schnitzler* (1862-1931) waarvan *Het Spectrum* twee titels uit de zgn. *Pris-*

ma-Klassiek-reeks, à *f*10,= per stuk, verramsjte.
Slechts *f*3,90 kostte het utopie-nummer van het literaire tijdschrift *Raster* (nr. 31, 1984, 205 blz.). Om precies te zijn: 'utopie tegen utopie' luidde het thema; utopie *als methode* tegen utopie *als systeem*, oftewel...zandkastelen tegenover bunkers. Een must kortom, want behalve het onvermijdelijke gevogelaar ook: *Cyrille Offermans* over *Ernst Bloch*, vier hoofdstukken uit Musil's *De man zonder eigenschappen* (zie, alweer: *De AS* 86) en een vertaling van *Wilfred Oranje* van *Thomas Campanella*'s utopie *De Zonnestad* uit 1602.
Een recente *Ambo*-uitgave van *De Zonnestad*, in een vertaling van *Paul van Heck* (Ambo 1989, 120 blz. *f*25,=) is in ieder geval een stuk duurder. Van Heck in zijn (overigens voortreffelijke) inleiding over Oranje's vertaling: "een eerste aanzet"...

Ik ben weer bij *Ambo* beland, een uitgeverij die deze rubriek werkelijk bestookt met -hulde!- drukwerk. Zo verschenen er onlangs weer twee deeltjes in de reeks *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*. Deel 16 betreft *Wijsbegeerte van het gezond verstand* van Philip Willem van Heusde (1778-1839). Ik moet hierover kort zijn en volsta met één citaat over Van Heusde uit de inleiding van de 'bezorger' van deze uitgave, de Rotterdamse sociaal-filosoof *J.M.M. de Valk*: "In zijn beste momenten staat hij in de traditie van Erasmus (...)" (Ambo 1989, 143 blz., *f*25,=).

Iets uitgebreider wil ik stilstaan bij het andere deeltje: nr. 18, *De eenheid des levens* van *Jacobus Moleschott* (1822-1893). Moleschott was, èn is, namelijk omstreden, respectievelijk als *vrijdenker* èn als *Nederlands* filosoof.
Wat het eerste betreft: Moleschott was materialist en 'dus' atheïst. Hij correspondeerde onder andere met *Ludwig Feuerbach*. Niet zo vreemd dus dat *De Dageraad* in hem een geestverwant herkende. Moleschott in een brief: "Mijn gansch leven is aan de ontwikkeling der vrije gedachte en dus aan de bestrijding van alle kerkgenootschap gewijd geweest". In 1892 schrijft ene *Domela Nieuwenhuis* nochtans in het tijdschrift *De Dageraad* een kritisch artikel over Moleschott waarin hij zich keert "*tegen de huldiging van Prof. J. Moleschott. Hierin keert Domela zich ook tegen het atheïsme dat zijn kracht zoekt in de bestrijding van Dominee, pastoor en rabbi* (...)", schreef *Rudolf de Jong* in zijn portret van Domela in het *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers* (Brussel 1979, p. 117).
Die 'huldiging' betrof het aanbieden van het erelidmaatschap van *De Dageraad* èn een aan Moleschott gewijd themanummer van het gelijknamige tijdschrift, beide naar aanleiding van zijn 70e verjaardag, zo meldt *V.J.B.M. Peeters* in de inleiding tot dit, wat mij betreft schitterende boekje (Ambo, 1989, 144 blz. *f*25,=).
Ook als *Nederlands* filosoof is Moleschott zoals gezegd omstreden, blijkens een recensie van een themanummer gewijd aan *Nederlandse filosofie* van het *Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (75:1, jan. 1983) in de *NRC* (10-3-1983) en een daarop volgende discussie waarin onder andere *Wim van Dooren* (*NRC*, 14-4-1983) zich mengde. Tja, Moleschott werd geboren in Den Bosch, was hoogleraar in Turijn en Rome en had (ook) invloed in Duitsland...
Recensies van dit boekje van Moleschott in (hopelijk) *De Vrije Gedachte* èn *NRC-Handelsblad* zie ik met spanning tegemoet.

Intussen dringen zich een tweetal onderwerpen op waaraan ik in deze aflevering aandacht moét besteden: de recente ontwikkelingen in *China* èn de herdenking van de *Franse Revolutie*.
Aan de Chinese studentenopstand werd, uiteraard terecht, veel aandacht besteed door de media. Zelfs het geven van een opsomming van de mijns inziens interessante artikelen is een onmogelijkheid. Ik volsta derhalve met 'een greep'.
"Chinese people feel their own strength" luidde de kop boven een artikel van *Andy Brown* in het juni-nummer van het Britse blad *Freedom*, waarmee hij, wat het *belang* van de studentenopstand aangaat, wat mij betreft de spijker op zijn kop sloeg.
Een qua strekking verwant artikel schreef *Evert Huisman* in *Geweldloos Aktief* (nr. 1989/2, info: 085-437125). 'De zachte krachten zullen overwinnen', dat was, in mijn woorden, zo ongeveer zijn boodschap. Om de een of andere reden meent Huisman echter ook dat "over 5 à 10 jaar" zal "blijken" òf geweldloos verzet inderdaad effectief blijkt te zijn...
Nog bonter maakt *Martien de Jonge*, secretaris van het *Netwerk sociale verdediging* het op de *Podium*-pagina van het dagblad *Trouw* (15-6-1989): *Verzet China en Polen is sociale verdediging*, heette het daar, waarop ene *G.H.P. de Jonge* -van je familie moet je 't maar hebben!?- middels een ingezonden brief (20-6-1989) een even scherpe als mijns inziens terechte kritiek formuleerde. Want: voorlopig bleek in China sociale verdediging vooral tamelijk ineffectief.

Geef ik hiermee ook een pleidooi voor gewelddadig verzet? Nee. Ik hoop alleen dat de propagandisten van sociale verdediging à la *Martien de Jonge* ooit eens zullen inzien dat uit *principiële* bezwaren tegen geweld en militarisme niet automatisch volgt dat geweldloos verzet, al dan niet onder de vlag van 'sociale verdediging', 'werkt'...
"Geweld van het volksleger tegen de eigen bevolking past niet in de eigen cultuur" wist Martien verder te melden. Waar een dergelijke uitspraak op gebaseerd is bleef helaas onduidelijk, maar de vraag rijst bovendien of een dergelijke 'cultuurtrek' voldoende is om het in China vreedzaam toe te doen gaan. Men leze de treurigstemmende Amnesty-rapporten over *Tibet* waar de Chinezen, van meet af aan, op werkelijk beestachtige wijze huishouden. Trouwens: een al te kritiekloze omarming van 'de Chinese studenten' lijkt mij ook ietwat te overhaast: was er, een paar weken voor de bezetting van het Plein van de Hemelse Vrede, ook geen sprake van *racistisch* studentenprotest, gericht tegen de 'bevoorrechte' Afrikaanse studenten in China!?
Snel daarom over naar de *New Statesman & Nation*, een blad waar een heleboel slechts over te zeggen zou zijn maar waarvan je in ieder geval niet kunt zeggen dat ze zich, wat China betreft, aan 'wishful thinking' schuldig maakten: *The old cannot beat the young forever* stond er op de cover van het nummer van 9 juni jl. dat ik onder ogen kreeg. Het verschil met de bovengenoemde artikelen is subtiel maar wat mij betreft doorslaggevend: niet gelijkhebberig en vaag, maar betrokken en hoopvol... Overigens, het zij terloops opgemerkt: *Colin Ward* verzorgt in dit blad met enige regelmatigheid een column! (info/proefnummer: 102 Curtain Road, London EC2A 3AA).
Tot slot wat China betreft iets dat niets (?) met het recente studentenprotest te maken heeft: een artikel van *Arif Dirlik* getiteld *The path not taken: the anarchist alternative in Chinese socialism* in de *International Review of Social History* (nr. 1989/1, vgl. Bladeren 10), een artikel dat op mij grote indruk maakte. Ongetwijfeld werd het laatste woord over het Chinese anarchisme in de genoemde periode er niet in gezegd, maar het feit dat Dirlik bijvoorbeeld boven water haalt dat de Communistische Partij in China door anarchisten werd opgericht maakt het voor historici èn theoretici op het gebied van anarchistische theorie en praktijk tot een absolute must.
Ook de herdenking van de Franse Revolutie bracht heel wat pennen in beweging. Een ding werd mij vooral duidelijk: de Franse Revolutie is ook niet meer wat-ie ook geweest is... Hoe het ook zij: ook hier een greep uit het aanbod. *Le Monde* kwam met een dure (*f*12,= per aflevering) maandelijkse serie over de Revolutie. *El Pais* deed het iets bescheidener: een wekelijkse artikelenserie in de zondagbijlage. *De Volkskrant* volstond met een voortreffelijke aflevering van *Het Vervolg* op 1-7-1989, waarin onder andere een artikel van *Geurt van Gisteren* (vgl. *De AS* 85) over het (libertaire) vrouwenprotest. *Women and the French Revolution* was ook het thema van het tijdschrift *History of European Ideas* (Pergamon, Oxford etc., 10 (1989): 3) onder een gastredactie van *Rudolf M. Dekker* (!) en *Judith A. Vega*. In *Die Zeit* een boeiend essay van (Nietzsche-biograaf) *Walter Jens* over Duitsland en 'die Revolution der Franzosen': *Morgen der Freiheit, Posse, konkrete Utopie* (*Die Zeit*, 1989/29, 14-7).

AS-redacteuren zaten intussen ook niet stil. *Rudolf de Jong* recenseerde in *NIO-kroniek* (nr. 63, info: 020-121220) een heel bijzonder boekje over *A. de Kom*: *zijn strijd en zijn ideeën* (Sranan Buku Amsterdam 1989, 130 blz. *f*19,50).
Thom Holterman recenseerde in het *Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* (18 (1989): 1) het door mij eerder in dit blad gesignaleerde proefschrift van *Frans van Peperstraten* over 'Marx en Proudhon'. In het maandblad *De Vrije Gedachte* (nr. 196, juni 1989) schreef hij een fraai artikel over lokaal anti-apartheidsbeleid.

Bladeren ontving een fraai boek van *Mario Vuilleumier* over de opkomst van 'de Jura-federatie', getiteld *Horlogers de l'anarchisme* (Payot, Lausamme, 340 blz., ik schat zo'n *f*35,=).
Eerder (Bladeren 10) schreef ik naar aanleiding van het 'eerherstel voor Trotski' over een 'eerherstel voor Machno'. Iets dergelijks deed *A. Skirda* in *Le Monde Libertaire*: in de nrs. 746 & 747 (resp. 6-4 & 13-4 1989) een tweedelig essay onder de titel *La réhabilitation de Makhno*. Een goede aanleiding om in dit blad toch ook op zijn minst eens Skirda's standaardwerk over de Machno-beweging te vermelden: *Alexandre Skirda, Nestor Makhno, le cosaque de l'anarchie* (A.S., Paris 1982, 476 blz. dépôt: 'Autres rivages', 57 Rue Saint-Jacques 75005 Paris), het kostte mij ooit 110 FF en is bij mijn weten nog steeds, zij het met moeite, leverbaar.

Berlijn: zoals bekend regeert tegenwoordig een 'rood-groene' coalitie (SPD-AL) deze fascinerende stad. En: de kraakbeweging roert

zich (dus?) weer, zij het zonder veel succes. Het is verbijsterend hoe weinig er in de Nederlandse pers over te lezen valt. Het enige artikel dat ik tegenkwam dat de categorie 'korte berichten' oversteeg stond in het PSP-blad *Bevrijding* (mei 1989, info: 020-267374): *Da haben wir den Senat...* Gelukkig is in de zomermaanden -hulde aan de Duitse toeristen!- de *taz* in Nederland tegenwoordig zeer goed verkrijgbaar!

De afgelopen tijd ontving *Bladeren*, zeer onregelmatig, het maandblad *Contraste, Zeitung für Selbstverwaltung* (Contraste Vertrieb, Postfach 10 45 20, 6900 Heidelberg 1, BRD). Blijkens het maart-nummer startte het blad een *Anarchismusserie*: in dit nummer *deel 5*, over *Libertäre Alternative zur Regelschule*. Het artikel over *Öko-Anarchismus* ('Anarchismus ohne Natur ist wie ein Dorf ohne Bewohner', nov. 1988) blijkt dus het eerste deel van die serie te zijn! Voor het overige in *Contraste* veel informatie over het thema van de krant: *Selbstverwaltung*, maar ook artikelen als bijvoorbeeld dat van *Dr. Seltsam* in *Contraste 49* (oktober 1988) over *Der Müll, die Stadt und die Not, Ein Kreuzberg Krimi, oder: Wie Geld, Gewalt und Desinformation einen Stadtteil fertigmachen*. Conclusie van deze Dr. Seltsam: "Die *taz*-Redaktion hat schon öfter bewiesen, dass sie im Interesse einer rot-grüner Bündnispolitik zu jeder Fälschung bereit ist"...
Tja, 'onderzoekt alles en behoudt het goede', zal ik maar zeggen... Men leze daarom óók het artikel *Der Sieg des Wurstsalats* van *Jane Kramer* in het Berlin-nummer van het blad *Merian* (nr. 7/42, DM 14,80, uitg. Hoffman & Campe Verlag, Hamburg), waarin zij een beschrijving geeft van de terreur (!) die zgn. autonomen uitoefenen jegens een tweetal '68-ers' dat het lef had om in de Granienstrasse een heus restaurant te beginnen... Zoveel werd mij duidelijk: autonomen en anarchisten hebben bijzonder weinig met elkaar gemeen... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

ORGANISATIE

Wie ook maar even een stap buiten de deur zet, wordt onmiddellijk geconfronteerd met allerlei vormen van organisatie. Deze kunnen variëren van een sportvereniging tot een stadsdeelraad of van een fabriek tot een universiteit. Veel van deze organisaties zijn op dezelfde (hiërarchische) manier gestructureerd en dat is niet toevallig, aldus AS-redacteur Marius de Geus in zijn proefschrift *Organisatietheorie in de politieke filosofie*. De hiërarchische organisatievorm komt voort uit een aantal (meest verborgen) vooronderstellingen omtrent de menselijke natuur en het menselijk functioneren. De Geus zet deze vooronderstellingen in zijn proefschrift netjes op een rij: een hiërarchische organisatiestructuur gaat ervan uit dat mensen ongeschikt zijn om zichzelf te besturen. Leden van een organisatie zijn niet capabel genoeg om zelfstandig beslissingen te nemen. Over het algemeen wil men verantwoordelijkheden uit de weg gaan en is de behoefte om geleid te worden groot. In het verlengde hiervan zullen mensen uit zichzelf weinig initiatief ontplooien en zich niet snel inzetten voor een organisatie. Dit alles maakt hiërarchie en leiderschap onmisbaar: een organisatie moet bestuurd worden door een elite met de noodzakelijke scholing, intelligentie en motivatie.
Deze, en een aantal hier niet genoemde, vooronderstellingen maken deel uit van een *ideologie* die de huidige vormen van organisatie legitimeert. Een organisatieideologie die in de huidige maatschappij eigenlijk niet meer ter discussie staat. Het is voor veel mensen zelfs ondenkbaar dat er nog andere, met name minder autoritaire, vormen van organisatie zouden bestaan. De kracht van het proefschrift van De Geus is dat hij deze organisatie-ideologie niet alleen blootlegt maar ook relativeert door haar te plaatsen naast andere denkbare vormen van organisatie. Hierbij maakt hij gebruik van de rijke politiek-filosofische traditie. Er zijn volgens De Geus binnen de politieke filosofie drie organisatie-concepten te onderscheiden. Allereerst is daar de zogenaamde 'rationele' organisatieconceptie met als exponenten de filosofen Plato, Hobbes en Weber. Bij deze organisatieconceptie staat het creëren van een perfect controleerbaar en bestuurbaar geheel centraal. Kernbegrippen zijn centraal bestuur, machts- of gezagsuitoefening, hiërarchie, discipline en rationaliteit. Organisaties dienen zo efficiënt mogelijk bestuurd te worden. Dit impliceert een verregaande centralisering. Het is deze rationele organisatieconceptie die de grondslag vormt voor de huidige succesvolle organisatie-ideologie.

De tweede organisatieconceptie is de 'integrerende'. In dit kader behandelt De Geus de denkbeelden van Aristoteles, Locke en Rousseau. Bij deze organisatieconceptie ligt de nadruk op inspraak, overleg, participatie en

meerderheidsregering. Volgens De Geus probeert deze benadering "een aanvaardbaar compromis aan te brengen tussen enerzijds de eisen van het systeem (stabiliteit, bestuurbaarheid, voorkomen van wanorde) en anderzijds de wensen en behoefte van het individu (vrijheid in de vorm van medezeggenschap, de hang naar zelfverwerkelijking in een publieke ruimte en het idee niet te fungeren als een louter aanhangsel van de machthebbers)". De Geus noemt met name de democratiseringsbeweging in de jaren zestig als uitloper van deze organisatievisie.
Tenslotte is er de libertaire (anarchistische) organisatieconceptie. Hierbij komen de ideeen van Bakunin en Kropotkin aan de orde. Veel anarchisten zal dit gedeelte van het boek dan ook bekend in de oren klinken. Bij de libertaire organisatieconceptie gaat men ervan uit dat de mens een autonoom wezen is met een eigen creatieve macht, zelfstandigheid en intelligentie. Iedere vorm van organisatie zal naar een onvoorwaardelijke individuele vrijheid moeten streven. Een organisatie moet mensen in staat stellen zichzelf te besturen. Dit vereist een losse en flexibele organisatiestructuur.
Het boek van De Geus is door zijn overzichtelijke opzet zeer geschikt als inleiding in de organisatorische denkbeelden van de hierboven genoemde filosofen. Tevens levert hij met zijn onderzoek een bijdrage aan de actualisering van de libertaire ideeën en dat maakt het boek voor anarchisten bijna per definitie interessant. De strakke structuur van het proefschrift komt echter de leesbaarheid niet ten goede. Mede door het feit dat De Geus iedere organisatieconceptie op dezelfde punten behandelt, kreeg ik tijdens het lezen al snel het gevoel, dat de schrijver zich aan het herhalen was. Verder zou ik er bij deze voor willen pleiten dat boeken geschreven door één persoon niet meer in de wij-vorm geschreven worden. (JT)
M.A. de Geus, Organisatietheorie in de politieke filosofie. Een onderzoek naar de organisatiedenkbeelden van enkele prominente politieke filosofen en het belang van hun ideeën voor de moderne tijd; Eburon Uitgeverij, Delft, 1989; 288 blz.; prijs f39,50.

STAATSRECHT

Als ik iemand wil overtuigen van de juistheid van mijn mening, kies ik natuurlijk de argumenten die in mijn kraam te pas komen en vermijd ik argumenten voor het tegendeel, ook al zouden die juister zijn. Ik kies voorts dié argumenten, waarvan ik vermoed dat ze bij mijn gesprekspartner goed overkomen. Dit is heel vanzelfsprekend.

Holterman betoogt in zijn onlangs verschenen boekje dat deze methode ook wordt gevolgd in de wetenschappelijke discussie, in de argumentatie van rechterlijke vonnissen, in de overwegingen bij bestuursbesluiten, bij wetten en verordeningen. Hij adstrueert dit met actuele voorbeelden, vooral met de discussies over het non-discriminatie-beginsel van art. 1 van de Grondwet, met regelingen en besluiten uit het Vreemdelingenrecht, met de totstandkoming en de vernietiging van het Arnhems raadsbesluit geen opdrachten te geven aan bedrijven die betrokken zijn bij de bouw van de basis Woensdrecht; zelfs de zaak van de weduwe RvT duikt even op! Door deze actualiteit van voorbeelden, citaten e.d. is het boek al boeiend.
Maar Holterman zoekt verder naar de methodologische kaders, waarbinnen de keuzen van stellingname en uitgangspunten bij wetten, besluiten en discussies worden gemaakt en hoe deze dan daarná worden onderbouwd met rationeler argumenten, geselecteerd naar de omstandigheden van de situatie. De om wetten, vonnissen en wetenschappelijke discussies hangende sfeer van 'grote rationale wijsheid' wordt hierdoor ontmythologiseerd: zij zijn gewoon mensenwerk, gewoon gebaseerd op ad hoc keuzen, misschien wel op vooroordelen. Staatsrechtelijke regelingen zijn een juridische vertaling van een politieke situatie; vanuit art. 1 GrW kun je alle kanten op redeneren; een wet is geen waarde in zichzelf, maar één van de bronnen voor juridische argumentatie bij conflictoplossing.
Holterman betrekt zijn betoog uiteraard op zijn vakgebied, staats- en bestuursrecht (waar de besluiten en discussies ook het meest ideologisch zijn gekleurd). Maar als privatist kan ik stellen, dat een en ander ook geldt voor vorming en toepassing van burgerlijk recht. Met andere woorden: Holtermans opvattingen zijn van belang voor de gehele rechtstheorie en natuurlijk ook voor de politicologie.
Er komen trouwens hele stukken communicatietheorie en -praktijk aan de orde. Waarbij het opmerkelijk is, dat Holterman noch Habermas (theorie) noch iemand als Watzlawick (praktijk) citeert of naar hen verwijst; of heeft hij zich hun ideeën zó eigen gemaakt, dat hij ze niet meer als bronnen ziet? Hij laadt daardoor af en toe wel de schijn op zich dat hij weer eens wielen uitvindt om onder zijn methodologisch karretje te monteren.

Zoals we van hem gewend zijn bevat het boekje veel literatuurverwijzingen voor verdere studie (waarbij het prettig is, dat vindplaatsen, uitweidingen e.d. in afzonderlijke, inspringende alinea's staan, zodat de draad van het betoog gemakkelijk kan worden vastgehouden). Niet ieder begrip dat hij hanteert, vind ik voldoende duidelijk gedefinieerd. Maar blijkens het paragraafje over 'definities' (pag. 66/8) vindt Holterman het hanteren van definities als fundamentele methode verwerpelijk! Nu is dit paragraafje naar mijn mening wel wat met de losse pols geschreven: vlot, maar niet helemaal wetenschappelijk doordacht. Ook heb ik moeite met het gebruik van het woord 'Vorverständnis' uit de moderne kentheorie (het begrip van een zaak voorafgaande aan filosofisch of wetenschappelijk onderzoek) voor vooronderstellingen en vooroordelen die aan de keuze van een beslissing voorafgaan (pag. 4). Holterman beroept zich voor dit woordgebruik wel op anderen (pag. 112), maar het blijft een buiten proporties oprekken van een woord.

Mijn bespreking van het boek valt langer uit dan men in de AS mag verwachten waar het een juridisch werkstuk betreft. Ik meen echter dat het een belangrijke schakel is in de gedachtengroei van Holterman ten aanzien van libertaire staats- en rechtsopvattingen: het spit in begrippen, in discussies, in vooronderstellingen van recht en staat; het relativeert deze grondig; het pleit voor een functionele benadering van rechtsvraagstukken (in plaats van een legistisch-conceptuele); het verzet zich tegen het centralisme van onze staatsinrichting. Hierdoor krijgt het rechtsbegrip een heel andere inhoud dan het had, toen de klassieke anarchisten zich tegen recht en staat keerden. Het wijst naar recht en maatschappij-organisatie van de toekomst.

Het rechtsbegrip tendeert dan in de richting van het Jurisprudentzrecht: 'recht' is niet wat de wetgever zegt, maar wat de rechter in het belangen- en meningenconflict vaststelt. En de 'wet' is dan niet de rechtsbron bij uitstek, maar een bron van argumenten bij de rechtsvinding. Het is een in de gemeenschap ontstane regeling van relaties die verwachtingspatronen kan genereren. Open blijft de vraag of en hoe daaruit voortvloeiende maatschappelijke beperkingen van de individuele vrijheid eventueel zouden kunnen worden afgedwongen, anders gezegd hoe een eventuele dwang zich in dit kader zou kunnen legitimeren.
(FvdB)

Th. Holterman, Argumentatieve willekeur en de beoefening van de staatsrechtwetenschap; Zwolle, Tjeenk Willink, 1988; 157 blz.; prijs f23, =

GEVANGENEN

Vergeleken met de situatie in andere Westeuropese landen leven gedetineerden in Nederland bijna comfortabel. Maar dat neemt niet weg dat die situatie in de jaren tachtig onmiskenbaar verslechterd is, vooral door een tekort aan geschoold en gemotiveerd gevangenispersoneel. Er worden steeds hogere straffen opgelegd -hoewel niemand gelooft dat deze preventief werken- en dus zijn er steeds meer cellen nodig. Elk jaar kost de criminaliteitsbestrijding méér geld, maar hebben die maatregelen minder resultaat.
Ziedaar de spiraal waarin het strafrechtbeleid na de liberaliseringen van de jaren zeventig is terecht gekomen. Niet door toevalligheden, maar bewust beoogd door rechtse politici die de mond vol hebben van no nonsense. Zelfs een schaarse verworvenheid als de alternatieve strafrechtoplegging lijkt in het tegendeel omgeslagen, nu dergelijke alternatieven steeds vaker *in plaats van* voorwaardelijke straffen worden opgelegd.
Wie in kort bestek geïnformeerd wil worden over het Nederlandse gevangeniswezen en het beleid van justitie beveel ik het overzicht aan dat Boudewijn Chorus en René van der Velden aan hun bundel vraaggesprekken met tien gedetineerden hebben toegevoegd. Beiden volgden jarenlang als kritische journalisten het Nederlandse gevangeniswezen in het -inmiddels opgeheven- maandblad *Kri*. En als voormalig redacteur van *De As* heeft Chorus bovendien in dit tijdschrift regelmatig het beleid van justitie geanalyseerd.
Over de interviews ben ik heel wat minder enthousiast dan over het uitgebreide nawoord. Zeker, ze zijn leesbaar geschreven en geven een helder beeld van het leven in de bajes, maar kritische vragen zijn op de vingers van één hand te tellen. Ik heb echter een fundamenteler bezwaar: de keuze van de geïnterviewden. De meesten van hen zijn strijdbaar en politiek bewust, vaak actief in de BWO (belangenorganisatie van wetsovertreders) of in gedetineerdencommissies. Een dwarsdoorsnede van de gevangenisbevolking vormen ze stellig niet. En dat is jammer, want daardoor verliest de boodschap van de schrijvers veel van zijn kracht. (HR)
Boudewijn Chorus en René van der Velden, Gevangenen. De werkelijkheid achter de tralies; Bruna, Utrecht 1989; 175 blz.; f24,90.

EUROPA

Het circus Europa draait op volle toeren, met zijn recente Europese parlementsverkiezingen en het komende Europa 1992. Wat anarchisten daar allemaal tegen hebben, wordt ook door anderen vertolkt. Een Britse deskundige zei bijvoorbeeld: "Als een concern als Philips en een man als Wisse Dekker zo ijverig pleiten voor het scheppen van één markt van alle twaalf EG-landen, dan word ik wantrouwend" (J. Kay, hoofd onderzoek van de London Business School, geïnterviewd in *De Volkskrant*, 17-4-89).

Laten we goed begrijpen, Kay is voor een markteconomie en hij is voor de louterende functie van concurrentie daarin. Dáárom is hij er tegen om een 'Fort Europa' te maken met Philips en nog een paar van die sub-giganten als monopolisten binnen Europese muren. Dit betekent natuurlijk niet dat de Europese binnengrenzen maar moeten blijven bestaan en dat er geen samenwerking op een aantal vlakken moet plaatsvinden. Maar waarom houden de leidende Europese politici en bureau- en technocraten zich steeds met de 'verkeerde' dingen bezig? Waarom wel de vluchtelingen weren (Schengen-overleg) en niet het in oppervlaktewater gestorte vuil, wat de waterleidingbedrijven zoveel zorgen baart. Kortom, wat anarchisten niet willen is een centralistisch, vanuit Brussel gestuurd Europa met uitsluitend oog voor winstmaximalisatie door en voor sub-giganten. Anarchisten zullen minder moeite hebben met een 'federalisme zonder Brussel' dat milieuverontreiniging voorkomt.

Het voortgaande proces van doordringing van Europese invloeden trekt zich overigens niet veel van dat soort leuzen aan. Wie evenwel, met enig inzicht over het voortgaande proces van doordringing iets wil zeggen, heeft zich evenwel te verdiepen in wàt er dan wel doordringt. En dat is het idee van de 'gemeenschappelijke markt'. Dit kan zijn verwerpelijke consequenties hebben als men de vertaling ervan alleen aan de Philipsen overlaat. Het idee heeft ook zijn goede kanten, zoals het uitbannen van discriminatie naar nationaliteit. Dat is een probleemgebied waar het Hof van Justitie EG bovenop zit. Gaat het om dat soort zaken dan redeneert het Hof van Justitie EG steevast vanuit het idee, dat er een gemeenschapsorde bestaat, waaraan bij het vertalen van de gemeenschapsnormen (zoals anti-nationaliteitsdiscriminatie) voorrang verleend moet worden. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor Nederland, maar ook voor elke andere EG-lidstaat. Zo kent Italië wetgeving waarin geregeld is dat uitsluitend personen met de Italiaanse nationaliteit huurder of eigenaar kunnen worden van met steun uit de openbare middelen gebouwde of gerenoveerde woningen. Het Hof stelde daarbij vast dat Italië de op haar rustende verplichtingen -opheffen van iedere uit nationale of regionale wettelijke regelingen voortvloeiende discriminatie op grond van nationaliteit- niet nakomt.

Over dit type doordringing van het gemeenschapsrecht in het nationale recht heeft J.A. Winter een leesbaar en begrijpelijk boekje geschreven. Het is voor anarchisten interessant om te zien hoe de soevereiniteit van de nationale staat 'weglekt' en daarmee opgeheven wordt. Beperkt Winter zich tot Europa met één juridische probleemsoort (doordringing), Kooymans beschrijft het meer omvattende internationaal publiekrecht. Dit betreft het recht en het normenstelsel voor de betrekkingen tussen staten onderling, wat ook 'volkenrecht' wordt genoemd.

Kooymans' boek is bedoeld als studieboek, droog van inhoud, maar nuttig als eerste vraagbaak voor wie zich wil oriënteren in het gebied van het internationale publiekrecht. Anarchisten moet aanspreken het er in behandelde idee van 'het recht van coöperatie' (deel 2 van het boek). Dat de inhoud die er door de bestaande staten aan geven is, anarchisten menigmaal zeer zal tegenstaan, lijkt me vanzelfsprekend. Maar daarmee is het nog geen waardeloos idee. Het handelt namelijk over allerlei internationale organisaties. Dat kunnen verwerpelijke zijn (Navo/Warschau-pact), maar ook die van de VN, waarover de Amerikaanse anarchist Paul Goodman aardige dingen zei vanwege het idee van het recht van coöperatie.

Het internationaal publiekrecht vertoont een anarchistische trek. Die trek behelst het idee dat het recht van onderaf groeit, dat het bij overeenkomst (verdrag) tot stand komt, dat er géén centrale gezagsinstantie is die het van bovenaf oplegt en afdwingt. Dit komt ook duidelijk tot uitdrukking in het boek van Panhuys, *Het recht in de wereldgemeenschap*. Kooymans (1989) is actueel; Panhuys (1979) niet. Het laatste ligt echter bij De Slegte, wat prijsvoordeel biedt. (Th.H.)

Kooymans, P.H., Internationaal publiekrecht in vogelvlucht; Wolters-Noordhoff, Groningen, 1989; 255 blz.; prijs f43,50.

Panhuys, H.F. van, Het recht in de wereldgemeenschap. Een korte inleiding tot het volkenrecht; Tjeenk Willink, Alphen a.d. Rijn, 1979; 180 blz. (bij De Slegte)

Winter, J.A., Doordringend recht. De invloed van het Gemeenschapsrecht op de nationale rechtsorde; Tjeenk Willink, Zwolle, 1988; 57 blz., prijs f13,50.

ANARCHISME IN VLISSINGEN

Het is bekend dat het anarchisme rond de eeuwwisseling vooral in het noorden en westen weerklank vond. Veel minder bekend is dat de anarchistische beweging ook relatief sterk was in het Zeeuwse Vlissingen. In dit 'broeinest der anarchie' lukte het de sociaaldemocraten aanvankelijk slechts met grote moeite om er enige aanhang te verkrijgen, terwijl de SDAP in het zes km verderop gelegen Middelburg al riant op de gemeenteraadskussens had plaats genomen.
In zijn onlangs verschenen proefschrift analyseert Bert Altena waarom Vlissingen zo lang (tot in de jaren twintig) een bolwerk van vrijdenkers, vrije socialisten en syndicalisten is geweest. Daarnaast beschrijft hij minutieus de economische, politieke en culturele ontwikkelingen in de Scheldestad vanaf circa 1875 tot 1930. Het resultaat is een omvangrijke en indrukwekkende studie -met een apart notenapparaat- waarin niet alleen een beeld wordt geschetst van een lokale anarchistische cultuur, maar ook geprobeerd wordt om allerlei bestaande theorieën over het ontstaan en de ontwikkeling van arbeidersbewegingen te toetsen. Het is dan ook bijna overbodig om op te merken dat Altena een zeer belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van het Nederlandse anarchisme heeft geleverd.
Dat Vlissingen zo'n bolwerk van het anarchisme kon worden verklaart hij uit het feit dat de kleine stedelijke elite zich niets van het lot van de relatief omvangrijke arbeidersklasse aantrok, terwijl ook een middenklasse vrijwel ontbrak. In Middelburg daarentegen voelden de hogere standen zich verplicht iets aan de armoede te doen. Daar ontwikkelde de SDAP zich dan ook voorspoedig en zien we al snel de contouren van verzuiling en verzorging opdoemen. In Vlissingen echter, waar de economie volledig bepaald werd door de scheepswerf De Schelde, ontbrak die typisch negentiende eeuwse standenmaatschappij en de daarbij behorende gedragsregels.
Het anarchisme met zijn nadruk op onafhankelijkheid en zelfbewustzijn vond daarom in Vlissingen een uitstekende voedingsbodem. Een noodzakelijke voorwaarde in zo'n situatie is dat er lokale voormannen zijn die voldoende organisatorische capaciteiten hebben. En dat was in Vlissingen het geval. Het aardige van Altena's boek is dan ook dat de lezer kennis maakt met onbekende anarchisten, die vorm wisten te geven aan een geheel eigen cultureel domein. Gedetailleerd beschrijft Altena hoe anarchistische toneel-, muziek- en zangverenigingen bloeiden, hoe de vrijdenkersbeweging De Dageraad populair-wetenschappelij- ke voordrachten organiseerde en hoe de syndicalisten van het NAS de nadruk op directe actie in praktijk brachten.
Zo kunnen we voor de periode 1890-1920 in Vlissingen spreken van een unieke libertaire arbeiderscultuur, gebaseerd op het Verlichtingsdenken en de idealen van de Franse Revolutie, en gericht op een algehele maatschappelijke omwenteling. Maar Altena laat tegelijk zien dat de hooggestemde idealen en verwachtingen van dat anarchisme de tijd tegen hadden. Economisch en politiek vond sinds de eeuwwisseling een ingrijpende transformatie plaats: lokale economieën maakten plaats voor een nationale economie, terwijl vooral vanaf de eerste wereldoorlog de staat in toenemende mate de economie ging reguleren. In samenhang daarmee kreeg de staat ook steeds meer greep op het doen en laten van zijn onderdanen.
De neergang -ondergang zelfs- van het anarchisme was volgens Altena zeker ook aan de anarchisten zelf te wijten. Het simpelweg opwekken van mensen om zich te emanciperen was een strategie die duidelijk te kort schoot. Onvoldoende immers werd rekening gehouden met de veranderende maatschappelijke omstandigheden. De Vlissingse libertairen bleven idealen koesteren die steeds minder kans hadden om gerealiseerd te worden. Wat uiteraard nog niet zeggen wil dat die idealen niet deugden. (HR)

Bert Altena, Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940); Thesis, Haarlem (Jansstraat 64) 1989; 553 + 115 blz; prijs f59,50.

F. DOMELA NIEUWENHUISFONDS

Dit nummer van *de As* kwam mede tot stand dankzij een financiële bijdrage van het F. Domela Nieuwenhuisfonds te Amsterdam

Prijs *f6,50*